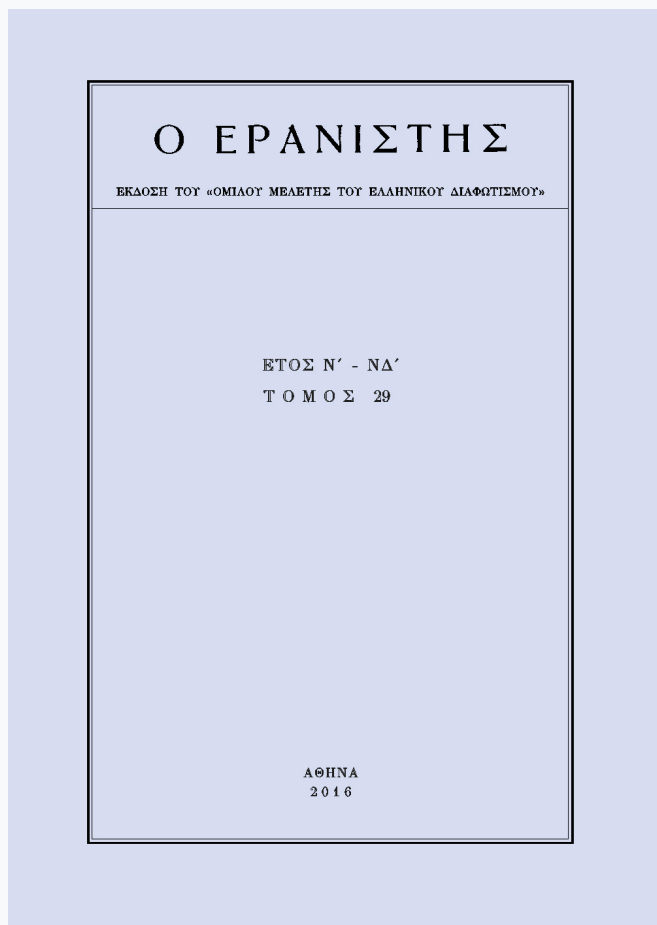

The Gleaner

Vol 29 (2016)

Theophilos Korydalleus' Funeral Oration and its Aristotelian Thematic on the Soul

Βασίλειος Ι. Τσιότρας

doi: [10.12681/er.21049](https://doi.org/10.12681/er.21049)

Copyright © 2019, Βασίλειος Ι. Τσιότρας

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Τσιότρας Β. Ι. (2019). Theophilos Korydalleus' Funeral Oration and its Aristotelian Thematic on the Soul. *The Gleaner*, 29, 5–45. <https://doi.org/10.12681/er.21049>

Ο «ΕΙΣ ΚΟΙΜΗΘΕΝΤΑΣ» ΛΟΓΟΣ
ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΟΡΥΔΑΛΛΕΩΣ
ΚΑΙ Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΠΕΡΙ ΨΥΧΗΣ
ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ

1. Εισαγωγικά

ΤΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΕΙΧΕ ΣΥΜΠΕΡΙΛΑΒΕΙ ο Θεόφιλος Κορυδαλλεύς (1574-1646) στα διδακτικά του αντικείμενα στην Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης και σε άλλες ανώτερες σχολές του Ελληνισμού της Τουρκοκρατίας, και για τον λόγο αυτό συνέγραψε δύο εγχειρίδια, τη συνοπτική *Ἐκθεσιν περὶ ῥητορικῆς* και την εκτενέστερη (σε τρία βιβλία) *Ῥητορικὴ τέχνη*. Τα δύο αυτά συγγράμματα, από τα οποία το πρώτο εκδόθηκε ήδη το 1625 στο Λονδίνο, ενώ το δεύτερο παραμένει ανέκδοτο και παραδίδεται από δεκάδες χειρόγραφα, λειτούργησαν ως διδακτικά εγχειρίδια της τέχνης του προφορικού λόγου.¹ Φαίνεται ότι ο Αθηναίος διδάσκαλος ήθελε με τα έργα του να δώσει έναν χρηστικό και πρακτικό οδηγό για επιδεικτικούς ομιλητές και εκκλησιαστικούς ρήτορες/ιεροκήρυκες, στηριγμένος κυρίως στο έργο του Αριστοτέλη, του Ερμογένη και του Αφθόνιου.²

---

1. Η *Ἐκθεσιν περὶ ῥητορικῆς* (αρχή: «Λεὶ μὲν ἔγωγε τὸ περὶ τὴν παιδείαν ὑμῶν εὐδαιμόνισα πρόθυμον...») δημοσιεύθηκε τέσσερις φορές (Λονδίνο 1625, Μοσχόπολη 1744, Halle 1768, Βενετία 1786), βλ. Θ. Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία (1466 περ.-1800)*, τ. Α': *Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις* [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 48], Αθήνα 1984, σ. 237. Η *Ῥητορικὴ τέχνη* (αρχή: «Τὴν ἔμφυτον ἐπιθυμίαν καὶ ἔφρσιν, ἅς περὶ τοὺς λόγους...») παραδίδεται από περισσότερα από πενήντα χφ, από τα οποία τα παλαιότερα είναι τα παρακάτω: Πατρ. Βιβλιοθ. Ιεροσολύμων 152 (17^{ος} αι.), Βιβλιοθ. Ρουμαν. Ακαδημίας 510 (έτους 1675, «αχρσέ Δεκεμβρίου α'»), Μ. Εσφιγμένον 292 (2305) (έτους 1689, «αχρθ', Σκιρροφοριώνος ἐνάτη φθίνοντος εἰς τὸ Ἄνάπλην»), Αθηνών, ΜΠΤ 184 (17^{ος} αι.), Δημ. Βιβλιοθ. Τυρνάβου 27 (έτους 1699).

2. Πβ. *Ἐκθεσιν περὶ ῥητορικῆς* (έκδοση 1625), σ. 130: «ἡμεῖς καὶ τὸ σύντομον ἐπὶ τοῦ παρόντος, καὶ τὸ εὐπαρακολούθητον διώκοντες, τὰ μὲν τῶν ἄλλων παρέντες, ἃ περὶ αὐτῆς τῷ Ἀριστοτέλει ἔδοξεν (ὄν καὶ τοῦ λόγου ποδηγὸν ἐνστησόμεθα) διὰ βραχέων ὡς οἶόν τε ἀναπτύξωμεν».

Ωστόσο, από την προσωπική ομιλητική παραγωγή του σώζεται μόνο ένας ρητορικός λόγος, ένας επιτάφιος ή επικήδειος λόγος *Εἰς κοιμηθέντας*.³ Ο λόγος αυτός, γραμμένος σε μια επιμελημένη και εμπλουτισμένη δημώδη γλώσσα, εκφωνήθηκε σε εκκλησία της Κωνσταντινούπολης προς τα τέλη της παραγμένης δεκαετίας 1630-1640 προς τιμήν της Πουλχερίας, μιας νέας γυναίκας, κόρης του μεγάλου εκκλησιάρχη του Πατριαρχείου, προφανώς του Μιχαήλ Βλαστού, από τις ισχυρές οικογένειες της φαναριώτικης αριστοκρατίας της Πόλης. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι σε αυτόν τον λόγο του ο Αθηναίος λόγιος προσπάθησε να εκλαϊκεύσει και να μεταδώσει στο ακροατήριό του βασικές αριστοτελικές έννοιες και θεωρίες περί ψυχής.⁴ Στόχος της παρούσας δημοσίευσης είναι να μελετηθεί η χειρόγραφη παράδοση, να εξακριβωθούν οι συνθήκες συγγραφής του μοναδικού αυτού λόγου, να εξεταστούν πρωτίστως οι αριστοτελικές και δευτερευόντως οι βιβλικές και πατερικές πηγές του και εντέλει να εκδοθεί κριτικά ο λόγος βάσει της στεμματικής αποτίμησης των υπαρχόντων κωδίκων.⁵

3. Η παλαιότερη αναφορά στον λόγο αυτό προέρχεται από τον Μ. Γεδεών, *Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας, Ιστορικά ειδήσεις περί της Μεγάλης του Γένους Σχολής*, Κωνσταντινούπολη 1883, σ. 85, σημ. 1: «λόγος επιτάφιος εις κοιμηθέντας, ον είδον εν τη βιβλιοθήκη του κάστρου της Λέρου». Βέβαια, είναι γνωστό ότι ο Κορδαλλεύς εκφώνησε και άλλους –ανέυρετους προς το παρόν– λόγους, όπως λ.χ. η ομιλία μέσα στον πατριαρχικό ναό (το φθινόπωρο του 1639), όπου υποστήριξε ενώπιον του νέου πατριάρχη Παρθένιου του γέροντος ότι οι απόψεις του εκτελεσθέντος Κύριλλου Λούκαρη «είναι στήλη τῆς εὐσεβείας, καὶ ἡ ἐκκλησία μας εἰς αὐτὰ θεμελιούται», βλ. Κ. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα 1868, σ. 251.

4. Όπως έχουν ήδη επισημάνει ο C. Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée*, Θεσσαλονίκη, Institute for Balkan Studies, 1967, σ. 166 («Théophile Corydalée essaye d'y populariser des notions de la philosophie aristotélicienne») και Θ. Παπαδόπουλος, *Η νεοελληνική φιλοσοφία από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1988, σ. 123, οι οποίοι πρώτοι μελέτησαν το κείμενο του λόγου.

5. Για την αποστολή των μικροταινιών των χφ θερμές ευχαριστίες οφείλω στον κ. Αγ. Τσελίκα (του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του ΜΙΕΤ), την κ. Κ. Κορδούλη (της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος) και τους υπεύθυνους της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας. Τέλος, ευχαριστώ θερμά τον κ. Δ. Αποστολόπουλο (του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών) για τη βιβλιογραφική τεκμηρίωση και την ταύτιση του προσώπου του μεγάλου εκκλησιάρχη Μιχαήλ Βλαστού.

2. Η χειρόγραφη παράδοση του λόγου

2.1. Τα χειρόγραφα

Από τους πέντε κώδικες που διασώζουν τον επιτάφιο λόγο, δύο προέρχονται από το αγιοταφινικό μετόχι της Κωνσταντινούπολης, δύο από την Αυθεντική Ακαδημία του Αγ. Σάββα του Βουκουρεστίου και ένας από τη σχολή του ναού της Παναγίας στο Κάστρο της Λέρου.⁶ Πρόκειται για κώδικες που χρονολογούνται από τα τέλη του 17^{ου} έως τα μέσα του 18^{ου} αι. και έχουν παρεμφερές περιεχόμενο, καθώς σε αυτούς περιλαμβάνονται κυρίως εκκλησιαστικές ομιλίες του Νεκταρίου, πατριάρχη Ιεροσολύμων (1661-1669).⁷ Στη συνέχεια οι κώδικες παρατίθενται σε χρονολογική σειρά.

1. *Αθηνών, Μετοχίον Παναγίου Τάφου Κωνσταντινουπόλεως 254* [=A]
σ. 1175 305x210 τέλη 17^{ου} αι.
Κώδικας θεολογικού περιεχομένου, που περιέχει κυρίως ομιλίες/κηρύγματα του πατριάρχη Νεκταρίου Ιεροσολύμων. Στις σ. 413-424 παραδίδεται ο λόγος με τίτλο: *Τοῦ Κορυδαλλέως εἰς κοιμηθέντας*. Αρχή: Ὅσα ὁ μέγας... Τέλος: ἡμᾶς ἐπιτυχεῖν. Το χφ συντάχθηκε με επίβλεψη του πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσίθεου (1669-1707), του οποίου σημειώσεις υπάρχουν διάσπαρτες, ενώ στη συνέχεια πέρασε στην κυριότητα του διαδόχου του Χρύσανθου (1707-1731).⁸

6. Σε συγκεκριμένα χφ του λόγου αναφέρονται ο Γεδεών, *Χρονικά...*, ὁ.π., σ. 85, σημ. 1 (ένα χφ), ο Tsourkas, *Les débuts...*, ὁ.π., σ. 96, 166 (δύο χφ), ο Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τ. Α' [Βιβλιοθήκη Φιλεκαπαιδευτικής Εταιρείας], Αθήνα 1966, σ. 175 (τρία χφ), και ο G. Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821)*, Μόναχο 1988, σ. 199, σημ. 832 (ένα χφ).

7. Για την ταύτιση των ομιλιών του Νεκταρίου βλ. το αναλυτικό μελέτημα του Μ. Ι. Μανούσακα, «Αι ομιλίες του Νεκταρίου Ιεροσολύμων», *Κρητικά Χρονικά* 7 (1953), 163-193, και του Αγ. Τσελίκα, «Χειρόγραφα Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λέρου», στο *Δελτίο Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου ΜΙΕΤ*, τ. 7, Αθήνα 1997, σ. 224-234.

8. Περιγραφή από τον Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, *Ιεροσολυμιτική βιβλιοθήκη ήτοι κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του αγιωτάτου τε και καθολικού Ορθοδόξου Πατριαρχικού Θρόνου των Ιεροσολύμων ελληνικών κωδίκων*, Βρυξέλλες 1963, τ. 4, σ. 226-229, και εκτενέστερα από τον Μανούσακα, «Αι ομιλίες...», ὁ.π., σ. 163-193.

2. *Λέρου, Δημοτικής Βιβλιοθήκης 9* [=L]
 φ. 544 285x205 έτους 1695
 Κώδικας θεολογικού περιεχομένου, που περιέχει κυρίως ομιλίες, όπως ο κώδ. 1. Στα φ. 496-503 περιέχεται ο λόγος με τίτλο: *Τοῦ σοφολογιωτάτου Κορνδαλέως λόγος εἰς κοιμηθέντας*. Αρχή: *Ὅσα ὁ μέγας... Τέλος: ἡμᾶς ἐπιτυχεῖν ἀμήν*. Ο κύριος γραφέας στο φ. 56 έγραψε: *1695 ἰουνίου 20 ἡμέρα εἴ ἠρξάμην*. Ἰησοῦ μου προηγοῦ. Το χφ ανήκε στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμία τον Γ' (1716-1726 και 1732-1733), όπως προκύπτει από κτητορικό σημείωμα (φ. 525^v): *Καὶ τότε πρὸς τοῖς ἄλλοις Ἰερεμίον πατριάρχου*. Εντέλει περιήλθε στην κατοχή του λόγιου επισκόπου Λέρου Ιγνατίου και παραχωρήθηκε στη σχολή του ναοῦ τῆς Παναγίας στο Κάστρο: (φ. VI^r) *Ἐκ τῶν Λέρνης Ἰγνατίου 1800*.⁹
3. *Αθηνών, Μετοχίου Παναγίου Τάφου Κωνσταντινουπόλεως 625* [=M]
 φ. 417 310x212 αρχές 18ου αι. (προ 1728)
 Κώδικας θεολογικού περιεχομένου, που περιέχει κυρίως ομιλίες του πατριάρχη Ιεροσολύμων Νεκτάριου. Παρόμοιο περιεχόμενο με τον κώδ. 1. Στα φ. 205^v-210^v περιέχεται ο λόγος με τίτλο: *Τοῦ σοφωτάτου Κορνδαλλέως λόγος εἰς τοὺς κοιμηθέντας*. Αρχή: *Ὅσα ὁ μέγας... Τέλος: ἦς γένοιτο πάντας*. Το χφ ανήκε στον πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρῦσανθο Νοταρά, όπως αναφέρεται σε κτητορικό σημείωμα (παράφυλλο II^v): *Τὸ παρὸν ἀφιερῶθη παρ' ἡμῶν τῷ Παναγίῳ Τάφῳ [...]. 1728, μηνὶ Μαΐῳ ἃ Ὁ Ἰεροσολύμων πατριάρχης Χρῦσανθος*.¹⁰
4. *Βουκουρεστίου, Βιβλιοθήκης Ρουμανικής Ακαδημίας 475 (722 L)* [=B]
 σ. 482 220x160 έτους 1732
 Κώδικας θεολογικού περιεχομένου, που περιέχει κυρίως εκκλησιαστικές ομιλίες, όπως ο κώδ. 3. Στις σ. 137-156 παραδίδεται ο λόγος με τίτλο: *Τοῦ σοφωτάτου Κορνδαλλέως λόγος εἰς τοὺς κοιμηθέντας*. Αρχή: *Ὅσα ὁ μέγας... Τέλος: ἦς γένοιτο πάντας*. Στην τελευταία σελίδα ο γραφέας Ἀνθιμος αναγράφει: *1732. Ἐγρᾶφη παρὰ μοναχοῦ Ἀνθίμου*.¹¹

9. Βλ. αναλυτικὴ περιγραφή ἀπὸ τὸν Τσελίκα, «Χειρόγραφα...», ὁ.π., σ. 224-234.

10. Βλ. Παπαδόπουλος-Κερκαμεύς, *Ἰεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη...*, ὁ.π., τ. 5, σ. 183-186.

11. Βλ. C. Litzica, *Biblioteca Academiei Romane, Catalogul manuscriptorlor*

5. *Βουκουρεστίου, Βιβλιοθήκης Ρουμανικής Ακαδημίας 212 (637 L) [=R]*
 φ. 161 300x220 έτους 1759
 Κώδικας θεολογικού περιεχομένου, παρόμοιου με τον κώδ. 2. Στα φ. 102^r-108^v: Ἐτερος λόγος εἰς τοὺς κοιμηθέντας τοῦ σοφωτάτου Κορυδαλέως. Αρχή: Ὅσα ὁ μέγας... Τέλος: ἧς γένοιτο πάντας. Στο φ. 1^v υπάρχει βιβλιογραφικό σημείωμα του γραφέα Πασχάλη: Καὶ τότε σὺν τοῖς ἄλλοις <Πασχάλης> γραμματικός, κατὰ τὸ ἀπὸ ἱεραρχοῦντος τοῦ εὐσεβεστάτου ἐκλαμπροτάτου καὶ σοφωτάτου ἀθλήτου κυρίου κυρίου Ἰωάννου Σκαρλάτου Γγύκα Βοεβόδα καὶ ἡγεμών.¹²

Από την έρευνα των χφ δεν επιβεβαιώνεται η ύπαρξη και άλλων επιτάφιων λόγων του Κορυδαλλέως.¹³

2.2. Η σχέση των χειρογράφων

Από τους παραπάνω κώδικες οι δύο παλαιότεροι Α και L (τέλους 17^{ου} αι.) είναι οι δύο κύριοι φορείς της παράδοσης του κειμένου, ενώ οι άλλοι τρεις MBR, άμεσα ή έμμεσα, απόγραφα του L. Πιο συγκεκριμένα, ο κώδ. Α αντιγράφηκε —με παραγγελία και εποπτεία του πατριάρχη Δοσίθεου— από έναν σχετικώς καλλιγράφο αντιγραφέα, ο οποίος όμως έχει υποπέσει σε αρκετά σφάλματα, που ενδεχομένως οφείλονται σε δυσανάγνωστες λέξεις του αντιβόλου του.¹⁴ Οι πιο χαρακτηριστικές εσφαλμένες γραφές του Α έναντι των ορθών του L είναι οι ακόλουθες, ενώ εν συνόλω καταγράφονται στο κριτικό υπόμνημα της παρούσας έκδοσης εξαιρουμένων των αμιγώς ορθογραφικών ολισθημάτων:

grecești, Βουκουρέστι 1909, σ. 467-470, ιδίως 468. Από τον συγκεκριμένο γραφέα σύμφωνα με τους Α. Πολίτη – Μ. Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αιώνας: Συνοπτική καταγραφή», *Δελτίο του ΙΙΑ του ΜΙΕΤ*, τ. 6, Αθήνα 1994, σ. 354, προέρχεται μόνο το παρόν χφ.

12. Βλ. Litzica, *Catalogul...*, ό.π., σ. 342-347, ιδίως 343-344.

13. Ο Tsourkas, *Les débuts...*, ό.π., σ. 166, ανέφερε ότι σώζονται δύο-τρεις λόγοι, προφανώς παρερμηνεύοντας τις πληροφορίες των κωδ. 4 και 5 για άλλους δύο επικήδειους λόγους, που παραδίδονται ανώνυμα μετά τον λόγο του Κορυδαλλέως: BPA 475, φ. 156: «Ἐτερος λόγος εἰς κοιμηθέντας» (αρχή: «Λυπηρά, πικρά καὶ καταδικασμένη...») φ. 158: «Ἐτερος λόγος τοῦ αὐτοῦ εἰς κοιμηθέντας» (αρχή: «Ἐκεῖνος ὁ πολὺαθλος καὶ καρτερικὸς Ἰώβ...»).

14. Βλ. Μανουσάκας, «Αι ομιλίες...», ό.π., σ. 164-165.

A	L (recte)
2 λόγος om.	habet
10 ἔστιν om.	habet
41 ὁ θάνατος post λεγόμενος add.	om.
52 εἶναι om.	habet
84 θάνοντος	θάνατος
85 οἰκεῖτοι	οἰκίαι
176 ἂν ἔζησεν	ἀνέζησεν
185 κρέμοντας	κρέμονται
230 γέννησιν	γένεσιν
245 ἔλυσε	ἔσχισε
252 μεσοσυλλαβείας	μεσολαβήσας
270 ὄλους	ὄρους
290 οἰκοδομήν	οἰκοδομημένην
319 ἵνα	ἦ νὰ
435 τὰ δάκρυα εἶναι om.	habet
412 ἐπιφύλλουσι	ἐπιφύσουσι

Από την άλλη, ο γραφέας του L δεν ήταν ιδιαίτερα προσεκτικός κατά την αντιγραφή, καθώς παρέλειψε λέξεις ή ολόκληρες φράσεις του κειμένου. Τα λάθη του L έναντι των ορθών γραφών του A είναι τα ακόλουθα:

L	A (recte)
23-24 ἂν ἀπὸ—ἀναλύεται om.	habet
32 δηλονότι τοῦ ἀνθρώπου	τοῦ ἀνθρώπου δηλονότι
168 Ἀδάμ	ἄνθρωπος
227 κόσμου	κορμίου
243 Πατῆρ	Σωτῆρ
295 τιμιωτάτῳ	τιμιώτατα
306 πόθος om.	habet
339 κακούς	πονηρούς
352 παρὰ	ὡσάν
360 μικρόν om.	habet
369 φρώνιμος	γνώριμος
373 προστασία om.	habet

396 σωτηρίαν om.	habet
400-401 ἐλπίδα-ἡμᾶς εἰς om.	habet
420 μείνη	μείνη
445 ἐπιτυχεῖν om.	habet

Εἶναι ἐπίσης ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ γραφέας τοῦ L ἔχει ενσωματώσει στο κείμενο κάποια περιθωριακά σχόλια (*marginalia*) καὶ παραπεμπτικά σημεῖα:

L	A (recte)
α) 97 Ἡσαίου Γρηγορίου ante Ὁ Θεὸς θάνατον add.	om.
β) 275 (ἔως ᾧδε ὅταν εἶναι γέρος, ἀπὸ τὸ ὀπισθεν σημεῖον ἰδέ) post φρονήσεως add.	om.

Με ἄλλα λόγια, οἱ δύο αὐτοὶ κώδικες ἀνάγονται σε ἓνα κοινὸ χαμῆνο χειρόγραφο (το ὀνομάζω α), ποῦ ὅμως δεν εἶναι τὸ ἀρχικὸ τοῦ λόγου τοῦ Κορυδαλλέως (το ὀνομάζω ω), καθὼς ἔχει ἤδη υποστεί μίαν σημαντικὴ τροποποίηση, τὴν προσθήκη τοῦ χωρίου 273-275 «καθὼς-φρονήσεως», ποῦ ἀναφέρεται σε περίπτωσιν χρήσης τοῦ λόγου γιὰ ηλικιωμένον θανόντα. Μάλιστα, ὁ γραφέας τοῦ L δηλώνει –με τὴν χρῆσιν παραπεμπτικῶν σημεῖων καὶ παρενθέσεων– μέχρι ποῖο σημεῖο (φρονήσεως, 275) μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὁ λόγος σε ἀνάλογο περίπτωσιν.

Ἀπὸ τοὺς λοιποὺς τρεῖς κώδικες MBR, ἄμεσο ἀπόγραφο τοῦ L εἶναι ὁ M, καθὼς ἀναπαράγει ὅλα τὰ ἰδιαιτέρη λάθη αὐτοῦ, ἐνὸς διακρίνεται ἀπὸ τὸν L λόγῳ τῶν ἰδιαιτέρων λαθῶν καὶ γραφῶν ποῦ παρέρχει:

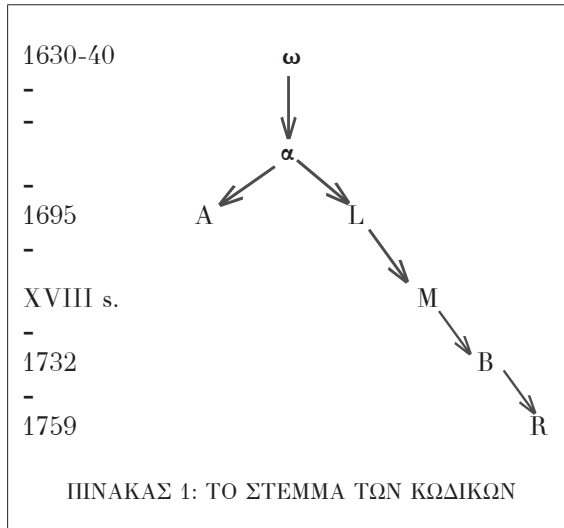
M	L (recte)
18 εἰς τὸν ἄνθρωπον om.	habet
79 ἀπὸ om.	habet
215 πλὴν	πλέον
244 καταργήσῃ om.	habet
247 διὰ τὸ	διατὶ
301 καθὰ	καθαρά
317 σφαλεστέρα	σφαλερὰ
369 περίφημος	γνώριμος
434 τελευταῖος	τελευταῖον
445 ἡμᾶς ἐπιτυχεῖν om.	habet

Οι άλλοι δύο κώδικες είναι (άμεσα ή έμμεσα) απόγραφα του Μ, καθώς επαναλαμβάνουν όλα τα ιδιαίτερα λάθη και τις γραφές του. Ειδικότερα, ο Άνθιμος στον κώδ. Β (έτ. 1732) αναπαράγει με εξαιρετική ακρίβεια και πιστότητα το κείμενο του Μ χωρίς ιδιαίτερα δικά του σφάλματα. Ο γραφέας του κώδικα R αντιγράφει το κείμενο βάσει του Β στην Αυθεντική Ακαδημία του Βουκουρεστίου (έτ. 1759), διακρινόμενο από αυτόν με πολλά ιδιαίτερα σφάλματα, όπως τα παρακάτω:

R	B (recte)
199-200 ούτω και ό θάνατος τούτου om.	habet
258 τὰς καθημερινὰς ἐπιπλοκάς τῶν	τὲς ἐπιπλοκάς τῶν καθημερινῶν
297 μας	μὲν
370 πλουτοκομῶντες	πλούτῳ κομμῶντες
392 θαρρύντως	θαρρώντας
424 σῶμα	κορμί
437-438 λούοντας-καθ' ἐκάστην νύκτα om.	habet

Συνοψίζοντας, η σχέση των παραπάνω χειρογράφων παριστάνεται στυμματατικά ως εξής:

Συνοψίζοντας, από τους παραπάνω κώδικες οι ALMB συνδέονται άμεσα με το περιβάλλον του ιεροσολυμιτικού αγιοταφιτικού μετοχίου στην

Κωνσταντινούπολη, και ιδιαίτερα με τους πατριάρχες Δοσίθεο και Χρυσάνθο, ενώ οι BR με τη σχολή του Αγίου Σάββα στο Βουκουρέστι.

3. Οι συνθήκες συγγραφής και παράδοσης του λόγου

Είναι γνωστό ότι ο Θεόφιλος Κορυδαλλεύς είχε αναπτύξει κατά τη διάρκεια της σχολαρχίας του στην Ακαδημία της Πόλης (1621-2, 1625-8, 1636-40) φιλικές σχέσεις με αξιωματούχους της πατριαρχικής Αυλής αλλά και με επιφανή μέλη της κωνσταντινουπολίτικης/φαναριώτικης αριστοκρατίας. Σε αυτούς συγκαταλέγονταν ο Βλάσιος Σκαρλάτος, παππούς του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου του εξ απορρήτων, στον οποίο ο λόγιος αφιέρωσε τη *Σύνοψιν εις γεωγραφίαν* (1621-2),¹⁵ ο Δημήτριος Ιουλιανός, γαμπρός του Σκαρλάτου, στο σπίτι του οποίου κατέφυγε μετά την επίθεση του Μελέτιου Συρίγου και των οπαδών του εναντίον του (1639),¹⁶ ο Λαυρέντιος πρωτοσύγκελος του Πατριαρχείου, στον οποίο απηύθυνε δύο επιστολές, κ.ά.¹⁷

Ιδιαίτερα στενή φαίνεται ότι ήταν η σχέση του με τον μεγάλο εκκλησιάρχη του Πατριαρχείου, καθώς ο Αθηναίος διδάσκαλος ανέλαβε να εκφωνήσει έναν επικήδειο λόγο/εγκώμιο για την κόρη του Πουλχερία, η οποία πέθανε σε νεαρή ηλικία. Στον λόγο δεν παραδίδεται το όνομα αυτού του οφφικιαλίου, καθώς αναφέρεται μόνο με το αξίωμά του (343, 357, 368, 380), γίνεται όμως αντιληπτό ότι πρόκειται για έναν λόγιο άνθρωπο, αριστοκράτη με ενάρετο χαρακτήρα (352-378), από ευγενή οικογένεια με ένδοξους προγόνους (*τὴν εὐγένειαν τῶν προγόνων καὶ τὰ λαμπρὰ κατορθώματα*, 323-324), που έχει μεγάλη ισχύ αλλά και θάρρος λόγου απέναντι στην οθωμανική εξουσία (*εἰς τοὺς κρατοῦντας τιμιώτερος, εἰς τὰ βασιλεία παρρησιαστικώτερος*, 372-373). Φαίνεται μάλιστα ότι χρησιμοποιούσε αυτήν την επιρροή του προς όφελος των

15. Πρβ. Γεδεών, *Χρονικά...*, ό.π., σ. 80· βλ. αναλυτικά Tsourkas, *Les débuts...*, ό.π., σ. 166-167, σημ. 2, και Β. Ι. Τσιότρας, *Η εξηγητική παράδοση της Γεωγραφικῆς ἔφηγησεως του Κλαυδίου Πτολεμαίου, Οι επώνυμοι Σχολιαστές*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2006, σ. 242-244 και 447 (προσφώνηση: «Σκαρλάτῳ τῷ πανευκλεῖ ἄνδρῳ λογίῳ τε καὶ εὐγενεστάτῳ»).

16. Βλ. Tsourkas, *Les débuts...*, ό.π., σ. 69, και Τσιότρας, *Η εξηγητική παράδοση...*, ό.π., σ. 227.

17. Βλ. Ι. Ε. Στεφανής, «Πέντε ανέκδοτες επιστολές του Θεοφίλου Κορυδαλλέως», *Ελληνικά* 42 (1991-1992), 107-108 και 113.

ομοεθνών του προστατεύοντας και στηρίζοντάς τους (προστασία, στήριγμα και δχώρωμα τοῦ πανευγενούς, ἀλλά δυστυχοῦς τῶν Ἑλλήνων γένους, 373-374).

Ο μέγας εκκλησιάρχης δραστηριοποιούνταν στη βασιλεύουσα πόλη, σε μια ιδιαίτερα κρίσιμη και επικίνδυνη εποχή (τοῦ δυστυχημένου τούτου καιροῦ, 376-377), στην οποία κυριαρχούσαν «δόλος καὶ κολακεία, φθόνος καὶ ὑποκρισία» (362). Είναι φανερό ότι ο Κορυδαλλεύς εικονογραφεί στο χωρίο αυτό εναργέστατα και με τα μελανότερα χρώματα την κατάσταση που επικρατούσε στην Κωνσταντινούπολη κατά τη δεκαετία 1630-40 με τις δολοπλοκίες, τις δωροδοκίες και τις λυσσαλέες επιθέσεις εναντίον του πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρη, που κατέληξαν στη θανάτωσή του.¹⁸ Μέσα σε αυτό το νοσηρό κλίμα φαίνεται ότι ο μέγας εκκλησιάρχης με το εξαιρετο ἦθος και κύρος του πολέμησε την κακία και τις μηχανορραφίες των εχθρών του πατριάρχη και στάθηκε στο πλευρό του Λούκαρη, όπως και ο ίδιος ο Κορυδαλλεύς, στηρίζοντας έμπρακτα και με παρρησία την αρετή και την αλήθεια (να μισήση τοσοῦτον τὴν κακίαν, να τιμήση τὴν ἀρετήν, να ἀνατρέψη φθόνον, να ἐλέγξη δόλιον ἦθος καὶ να στηρίξη καὶ να παρησιασθῆ τὴν ἀλήθειαν, ὡσάν ὁ ἐκκλησιάρχης ὁ μέγας ἐν λόγοις καὶ πράγμασι, 365-368).

Η διπλή αναφορά του Κορυδαλλέως στη «δυστυχία των Ελλήνων» (374, 376) με οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο λόγος γράφτηκε πιθανότατα μετά τη θανάτωση του Λούκαρη (Ιούνιος 1638).¹⁹ Στη διαπίστωση αυτή συντείνουν και τα θερμά λόγια με τα οποία προσφωνείται από τον Αθηναίο διδάσκαλο στο προοίμιο του λόγου ο πατριάρχης που ἦταν παρών στη νεκρώσιμη ακολουθία (τῆς σεβασμιωτάτης σου κεφαλῆς, σοφώτατε Δέσποτα, 33-34), καθώς αυτά ταιριάζουν στον Παρθένιο Α' τον γέροντα (Ιούλιος 1639-1644) και όχι στον Κύριλλο Κονταρή (Ιούνιος 1638-Ιούλιος 1639).²⁰ Κατά την περίοδο αυτή (γύρω στα 1640), μέγας εκκλησι-

18. Βλ. G. Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική 1620-1638*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα, MIET, 1992, σ. 351-374, ιδίως 367-374, και Podskalsky, *Griechische Theologie...*, ό.π., σ. 171-172.

19. Σε επιστολή του λογίου προς τον Λούκαρη, χρονολογημένη γύρω στα 1636, η κατάσταση είχε μεταστραφεί υπέρ του πατριάρχη, γι' αυτό και προσφωνείται ως «πολύτλας ἤρωσ καὶ πολυνίχης», βλ. Β. Ι. Τσιότρας, «Τρεις ανέκδοτες επιστολές του Θεοφίλου Κορυδαλλέως και οι αριστοτελικές πηγές τους», *Ο Ερανιστής* 24 (2003), 25.

20. Βλ. συνοπτικά Podskalsky, *Griechische Theologie...*, ό.π., σ. 399. Ο Tsourkas, *Les débuts...*, ό.π., σ. 166 τονίζει ότι ο λόγος πρέπει να γράφτηκε κατά την

άρχης ήταν ο Μιχαήλ Βλαστός.²¹ Επομένως, σε αυτόν φαίνεται ότι απευθύνει τον παραμυθητικό και συνάμα επαινετικό λόγο του ο Κορυδαλλεύς.

Η κόρη του μεγάλου εκκλησιάρχη Πουλχερία πέθανε σε νεαρή ηλικία (νεανίς, 298, 302, 319, 322), παντρεμένη αλλά άτεκνη (συνώκησεν άνδρῶν, 295· ὑπετάχθη εἰς δευτέραν κεφαλὴν, τὸν ἄνδρα, 310). Στα φυσικά προτερήματα και τις ηθικές αρετές της νεαρῆς γυναίκας ο Αθηναίος διδάσκαλος αφιερώνει μεγάλο μέρος του λόγου του (φυσικὴ εὐγένεια, εὐσέβεια, εὐεξία, εὐαρμοστία, σωφροσύνη, ἀκέραιος βίος, κακίας ἀμέτοχος, φρόνησις), ενώ συνοψίζει παραστατικότερα το πέρασμά της από την επίγεια ζωή: «ἐγεννήθη εὐγενικώτατα, ἐθράφη σεμνότηα, συνώκησεν ἀνδρὶ τιμιώτατα καὶ ἀπέλιπε θεαρέστως τὴν ζωὴν» (294-295). Ήταν επομένως ἀξιο τέκνο του εὐγενοῦς πατέρα της, καταλήγει ο Κορυδαλλεύς: «ἀπὸ τοῦς ἰδίους γεννήτορας ὡσὰν κάθε ἄλλο κειμήλιον ἐκκληρονόμησε τὴν τελειότητα τῶν ἀρετῶν» (382-383).

Ο λόγος συντάχθηκε γύρω στα 1640 στην Κωνσταντινούπολη, μετά λίγον χρόνο όμως ο Αθηναίος διδάσκαλος απομακρύνθηκε εὐσχημα από τη διεύθυνση της Πατριαρχικῆς Ακαδημίας, καθώς αναδείχθηκε μητροπολίτης Ἄρτας. Ωστόσο, δεν ευδοκίμησε στα καθήκοντά του και σύντομα παραιτήθηκε και μετεγκαταστάθηκε στη γενέτειρά του Αθήνα. Εκεί δίδαξε συστηματικά φιλοσοφία συγκεντρώνοντας γύρω του πολλούς μαθητές, μεταξύ των οποίων ήταν ο ιερομόναχος Νεκτάριος ο Σιναΐτης, ο μετέπειτα πατριάρχης Ιεροσολύμων.²² Φαίνεται λοιπόν ότι κάποιο αντί-

---

περίοδο που ο Κορυδαλλεύς ήταν μέγας διερμηνευτής του Πατριαρχείου, ενώ ο Παπαδόπουλος, *Η νεοελληνική φιλοσοφία...*, ό.π., σ. 123 εικάζει ότι συντάχθηκε αὐστρα από έκφραση σχετικῆς επιθυμίας οπαδῶν του ἢ ἄλλων ενδιαφερόμενων ἀτόμων (ιεροκλήρων λ.χ.)» θεωρώντας ότι αποτελεί «υποδείγματα, μοντέλα επικήδειων λόγων για προσωπικότητες».

21. Ο Μιχαήλ Βλαστός ανέλαβε διάφορα αξιώματα/οφφίκια στο Πατριαρχείο: αναφέρεται ως μέγας εκκλησιάρχης (1640), βλ. Μ. Γεδεών, *Ιστορία των Χριστοῦ πενήτων 1453-1913*, Αθήνα 1939, σ. 110, Δ. Γ. Καμπούρογλου, *Μνημεία της ιστορίας των Αθηναίων*, τ. Β', Αθήνα 1890 [αναστ. έκδ. Αθήνα 1993], σ. 169, δικαιοφύλαξ (1642-1650), βλ. Giov. D. Mansi, *Sacrorum Concilliorum nova et amplissima collectio*, τ. 34B, Γκρατς 1960-1961, 1636, Β. Α. Μυστακίδης, «Λασκάρεις (1400-1869)», *ΕΕΒΣ* 5 (1928), 164, πρωτεύδικος (1648), βλ. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 3, Βενετία 1872, σ. 582, Δ. Γ. Αποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάρης, *Η Νομική Συναγωγή του Δοσιθέου, Μία πηγή και ένα τεκμήριο*, Α', Αθήνα 1987, αρ. 289.

22. Βλ. Σπ. Λάμπρος, «Αναστασίου Γόρδιου Βίος Ευγενίου Ιωαννουλίου του Αιτωλού», *Νέος Ελληνομνήμων* 4 (1907), 27-82, ιδίως 53: «Τηρικαῦτα καὶ Νεκτά-

γραφο του λόγου «Εἰς κοιμηθέντας» κατέληξε στην κατοχή του Νεκτάριου –πρόκειται για τον α, το χαμένο κοινό πρότυπο των AL– κατά τη διάρκεια των σπουδών του στην Αθήνα κοντά στον Κορυδαλλέα. Από τον Νεκτάριο προέρχονται πιθανότατα οι παρεμβολές που αναφέρονται σε περίπτωση χρήσης του λόγου για ηλικιωμένο εκλιπόντα (καθώς–φρονησσεως, 273-275).

Είναι γνωστό ότι το 1645 ο Νεκτάριος προσφώνησε με εγκαρδιότητα και ευγνωμοσύνη τον δάσκαλό του στο προσώμιο κηρύγματος που εκφώνησε στην Αθήνα και διασώζεται στον κώδικα του Δοσίθεου.²³ Τα επόμενα χρόνια, ως ιερομόναχος και ως πατριάρχης, ο Νεκτάριος έγραψε δεκάδες ομιλίες (κηρύγματα και επικήδειους). Όταν λοιπόν ο διάδοχός του στα Ιεροσόλυμα Δοσίθεος θέλησε να συγκεντρώσει σε έναν τόμο όσες ομιλίες του προκατόχου του βρήκε (σε λυτά φύλλα ή τεύχη), συμπεριέλαβε σε αυτόν και τον λόγο του Κορυδαλλέως που προφανώς βρέθηκε μεταξύ των λόγων του Νεκτάριου.²⁴ Κάτι ανάλογο έκανε και ο γραφέας του L, δηλώνοντας με παραπεμπτικό σημείο την παρεμβολή του Νεκτάριου. Εύλογα λοιπόν μπορώ να εικάσω ότι οι δύο κώδικες A και L καταρτίστηκαν στο κωνσταντινουπολίτικο περιβάλλον του αγιοταφίτικου μετοχίου βάσει των τευχών του Νεκτάριου.

4. Το περιεχόμενο του επιτάφιου λόγου

Συνέταξε λοιπόν αυτόν τον λόγο ο Αθηναίος διδάσκαλος στη ζωντανή ομιλούμενη γλώσσα της εποχής του, τη δημόδη νεοελληνική γλώσσα,

---

ριος ό ύστερον Ιεροσολύμων πατριάρχης χρηματίσας, Σιναιτίας ών ιερομόναχος και εἰς Πελοπόννησον καί τὰ περίξ αὐτῆς ἐλεημοσύνης χάριν πεμφθείς, φιλοσοφίας ἔνεκεν αὐτῷ συνεγένετο, εἰ καί τᾶλλα πεπαιδευμένος ᾔην».

23. Βλ. Μανούσακας, «Αἱ ομιλῖαι...», ό.π., σ. 168, στον λόγο που επιγράφεται «Ἐρρέθη εἰς τὰς Ἀθήνας, μαθητεύοντι παρά τῷ Κορυδαλεῖ, τῇ Μεγάλῃ Παρασκευῇ, αχμέ» αναφέρει ο Νεκτάριος για τον δάσκαλό του: «Διά τοῦτο καταφεύγω εἰς ἐσένα, τήν πηγὴν τῶν λόγων [...]· πρὸς ἐσένα, διὰ νὰ λάβω τὴν ἐκ τῶν σῶν ἱερῶν εὐχῶν ἰσχὺν καὶ βοήθειαν, ὡς καθὼς καὶ τῶν μαθημάτων σου τὴν δύναμιν».

24. Ο Μανούσακας, ό.π., σ. 164-165 περιγράφει λεπτομερῶς την επιμελημένη επεξεργασία των περιεχόμενων στον κώδικα ομιλιών από τον Δοσίθεο: στην αρχή πολλών ομιλιών συμπλήρωσε ἰδιοχείρως το ὄνομα του συντάκτη, τον χρόνο και τον τόπο εκφώνησης μετά την περάτωση της εργασίας του αντιγραφέα επισκοπώντας το σύνολο των κειμένων.

εμπλουτισμένη με λέξεις και φράσεις της αρχαίας ελληνικής αλλά και της εκκλησιαστικής γλώσσας, ακολουθώντας την παροιμία «ἀμαθέστερον ἀλλὰ σαφέστερον» (*Σύνοψις εἰς Γεωγραφίαν* 50-51= Αριστοφάνης, *Βάτραχοι* 1445).²⁵ Με άλλα λόγια ο λόγιος προσπάθησε με αυτόν τον τρόπο να καταστήσει το φιλοσοφικό και θεολογικό περιεχόμενο του λόγου του πιο προσιτό και πιο κατανοητό για το ευρύ κοινό που παρακολούθουσε τη νεκρώσιμη ακολουθία ενός προσφιλούς τέκνου μιας αριστοκρατικής οικογένειας της Πόλης.²⁶ Ο λόγος του Κορυδαλλέως αποτελείται από τρία μέρη:

- Προοίμιο (§ 1-6): Όλα στο σύμπαν υπόκεινται σε μια αέναη κυκλική κίνηση, γένεση και φθορά, καθώς είναι δημιουργήματα της ύλης και του χρόνου. Έτσι και η ζωή του ανθρώπου είναι μια αδιάκοπη κίνηση και μεταβολή που καταλήγει στη φθορά, τον θάνατο. Αυτό είναι και το θέμα του λόγου. Το Προοίμιο ολοκληρώνεται με την παράκληση προς τον παρόντα Πατριάρχη να τον ενδυναμώσει με τις δεήσεις του.
- Διήγηση (§ 7-60): Πρόκειται για την παραμυθία, η οποία στο μεγαλύτερο μέρος της στηρίζεται στη δισχιδή φύση του θανάτου: μέγιστο κακό αλλά και ανάπαυση, δηλαδή μέγιστο αγαθό. Αυτήν την αντίφαση, αυτό το οξύμωρο προσπαθεί να ερμηνεύσει στη συνέχεια του λόγου ο λόγιος επιστρατεύοντας αφενός τον Αριστοτέλη και αφετέρου βιβλικές και πατερικές πηγές, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η αμαρτία είναι η αιτία του θανάτου. Ο θάνατος όμως είναι χωρισμός της ψυχής από το σώμα. Το σώμα φθείρεται, η λογική ψυχή (νοῦς) όμως είναι αθάνατη. Σύμφωνα με τη θεολογική ερμηνεία του

25. Μια ανάλογη εκλεπτυσμένη και εμπλουτισμένη με λόγια στοιχεία δημόδη γλώσσα χρησιμοποίησε ο Κορυδαλλεύς για τα αστρονομικά και γεωγραφικά του έργα, την εισαγωγή στην αρχαία ελληνική αστρονομία και τη μαθηματική γεωγραφία του Κλαυδίου Πτολεμαίου (*Σύνοψις εἰς γεωγραφίαν καὶ σφαιρικὴν*, ἐτ. 1621-2, *Ἀπόκρισις πρὸς τοὺς ζητήσαντας τὴν πρόγνωσιν τοῦ ἀέρος*, ἐτ. 1626) και τη συνοπτική παρουσίαση της λειτουργίας και της χρήσης του αστρολαβικού οργάνου (*Περὶ ἀστρολάβου*, ἐτ. 1642-6), βλ. Τσιότρας, *Ἡ ἐξηγητικὴ παράδοση...*, ὁ.π., σ. 243, 373-375, και Β. Ι. Τσιότρας, «Ἡ ἀνέκδοτη πραγματεία *Περὶ ἀστρολάβου* του Θεοφίλου Κορυδαλλέως», *Ὁ Ἐρανιστής* 22 (1999), 5-28.

26. Τα αριστοτελικά υπομνήματά του είχαν γραφτεί στην αρχαϊζούσα, επειδή απευθύνονταν σε μνημένους, όπως τονίζουν οι Tsourkas, *Les débuts...*, ὁ.π., σ. 107-108, Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική...*, ὁ.π., σ. 182-183 και Παπαδόπουλος, *Ἡ νεοελληνικὴ φιλοσοφία...*, ὁ.π., σ. 121.

Κορυδαλλέως ο θάνατος είναι καλός μόνο «διὰ τὸ τέλος του» (241), επειδὴ αποτέλεσε τὸ τέλος τῆς τιμωρίας του ἀνθρώπου, τῆς εξορίας του ἀπὸ τον παράδεισο. Εἶναι κοινὴ οφειλὴ ὄλων των ἀνθρώπων, γι' αὐτὸ ἄγιοι καὶ προφῆτες σπεύδουν νὰ ἀπολαύσουν τὰ ἀγαθὰ του παραδείσου. Στὴ συνέχεια ἀκολουθεῖ ὁ ἔπαινος τῆς προκείμενης νεκρῆς (§ 44-60), που διαρθρῶνεται σὲ δύο σκέλη, τὸν ἔπαινο των ἀρετῶν καὶ του ἠθους τῆς Πουλχερίας (§ 44-50) καὶ τὸ ἐγκώμιο των ἀρετῶν του πατέρα τῆς, του μεγάλου ἐκκλησιάρχῃ (§ 51-55). ΓΙΑ τὴν ἐνάρετη ζωὴ τῆς, γιὰ τὸ ευγενὲς ἠθος που τῆς ἐνεφύσησε ἡ οἰκογένειά τῆς, ἡ Πουλχερία με τὸν θάνατό τῆς κέρδισε τὸν παράδεισο καὶ τὴν ἐλπίδα ἀνάστασης ἐκ νεκρῶν.

- **Ἐπίλογος** (§ 61-63): Ὁ λόγος καταλήγει σὲ προτροπὴ: τὰ κλάματα καὶ οἱ θρήνοι δὲν ταιριάζουν στὴν παρούσα περίσταση, πρέπει ὅμως νὰ τὰ χρησιμοποιεῖ ὁ ἄνθρωπος ὅσο εἶναι ἐν ζωῇ ὡς ἐνδειξὴ μετάνοιας γιὰ τὶς ἀμαρτίες του, ὥστε μετὰ θάνατον νὰ ἀπολαμβάνει τὴ μακαριότητα καὶ τὴ χαρὰ του παραδείσου.

5. Οἱ πηγές του λόγου

5.1. Οἱ βιβλικές/πατερικὲς πηγές

Ὁ λόγος του Κορυδαλλέως ὡς χριστιανικὸς ἐπικήδειος ἔχει κυρίως θεολογικὸ περιεχόμενον καὶ στηρίζεται σὲ βιβλικὲς καὶ πατερικὲς πηγές. Ἐτσι, ὁ λόγιος διανθίζει τὴν ομιλία του με πλῆθος ἀπὸ σύντομες ἢ ἐκτενέστερες φράσεις ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή (Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη) δίνοντας στο κείμενό του βιβλικὸ ὕφος: *Γένεσις, Ψαλμοί, Εὐαγγέλια, Ἐπιστολές του Παύλου* κ.ά. Ἐνίοτε, δηλώνει εἴτε ἀόριστα (λ.χ. κατὰ τὸ προφητικὸν λόγιον 39, ὁ μακάριος Παῦλος ἔλεγεν 66, μαρτυροῦσι προφῆται 277-278, ἀπ' αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ διδασκόμεθα 339, λέγων Παῦλος ὁ μέγας 394) εἴτε συγκεκριμένα τὴν πηγὴν του (λ.χ. ὁ ἀπόστολος πρὸς Κορωθίους 43, λέγει ὁ μακάριος Ἰὼβ 54, εἰς τὴν Γένεσιν 74, ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης ἔλεγεν 83, μαρτυρεῖ ὁ Ἐκκλησιαστὴς 198, κατὰ τὸν μακάριον Πέτρον 222, παρομοιάζει ὁ Σωτὴρ εἰς τὸν Ἰωάννην 417, ἐχρειάζετο ὁ Δαβὶδ 436-437). Συνήθως ὅμως τὰ βιβλικὰ καὶ τὰ πατερικὰ χωρία ἐνσωματώνονται στὸν λόγο χωρὶς κάποια ἐνδειξὴ, ἐνῶ γίνονται ἀντιληπτὰ εἴτε λόγῳ τῆς ἀρχαῖζουσας γλώσσας τους εἴτε επειδὴ παρέχουν κάποιες λεκτικὲς ἀπηχῆσεις του ἀρχικοῦ κειμένου. Πέντε κείμενα αποτέλεσαν, ὁ-

πως μπόρεσα να διαπιστώσω, τη βάση της θεολογικής τεκμηρίωσης του συγκεκριμένου λόγου:

- η πρὸς *Ρωμαίους* επιστολή του αποστόλου Παύλου,
- ο λόγος του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, *Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα* (λόγ. 45, *Patrologia Graeca*, τ. 36) και
- οι επικήδειοι λόγοι του ίδιου, *Εἰς Καισάριον τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφὸν ἐπιτάφιος* (λόγ. 7)
- *Εἰς τὴν ἀδελφὴν ἑαυτοῦ Γοργονίαν ἐπιτάφιος* (λόγ. 8, *PG*, τ. 35),
- *Ἐπιτάφιος εἰς τὸν πατέρα, παρόντος Βασιλείου* (λόγ. 18, *PG*, τ. 35).

Από τα δύο πρώτα κείμενα αντλήθηκαν χωρία και επιχειρήματα που στήριζαν την άποψη του Αθηναίου λογίου ότι αιτία του θανάτου είναι η παράβαση από τους πρωτοπλάστους της εντολής του Θεού για το δένδρο της γνώσης, και γενικότερα η αμαρτία, δηλαδή η αποτυχία της εκπλήρωσης του θελήματος του Θεού (§ 16-30, 38-39). Ονομαστική αναφορά στον Γρηγόριο τον Θεολόγο δεν γίνεται, παρά μόνο γενικόλογα σε «θεολόγους» (θεολόγοι και φιλόσοφοι καταχωρῶνται 59-60, οἱ θεολόγοι γνωρίζουσιν 61, ἔχομεν κατὰ τοὺς θεολόγους 86). Ωστόσο, ο Κορυδαλλεύς αξιοποίησε πολλές φράσεις και χωρία αφενός από τον επιτάφιο *Εἰς Γοργονίαν* για να αποδώσει εναργέστερα την αρετή της νεάνιδος Πουλχερίας (§ 48-50) και αφετέρου τους επιταφίους *Εἰς Καισάριον* και *Εἰς τὸν πατέρα* για να εικονογραφήσει παραστατικότερα το ἦθος, τη δράση και το ὕφος του μεγάλου εκκλησιάρχη σε δύσκολες εποχές (§ 52-55). Αυτά τα χωρία ἔχουν καταχωρηθεῖ στο υπόμνημα πηγῶν και παράλληλων χωρίων της έκδοσής μου, αναδεικνύοντας αφενός το μέγεθος της οφειλῆς του λογίου στον κορυφαίο αυτό χριστιανό ρήτορα και αφετέρου τη δυνατότητα δημιουργικής και γόνιμης αφομοίωσης των εκκλησιαστικῶν πηγῶν του. Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ο αριστοτελικός διδάσκαλος ἦταν και επαρκῆς γνώστης της βιβλικῆς και πατερικῆς γραμματείας.²⁷

27. Τη διαπίστωση αυτή συμμερίζεται και ο Podskalsky, *Griechische Theologie...*, ὅ.π., σ. 199, ο οποίος βέβαια εἶχε υπόψη του τη *Δογματικὴ ἐπιστολὴ* σχετικὰ με την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, την οποία εἶχε συντάξει ο Κορυδαλλεύς (ἐκδόθηκε το 1797). Επικριτικοί σχετικὰ με τις θεολογικῆς γνώσεις του λογίου ἦταν οἱ παλαιότεροι, βλ. Γεδεῶν, *Χρονικά...*, ὅ.π., σ. 77-78.

5.2. Η αριστοτελική περί ψυχής θεματική του λόγου

Μέσα σε αυτό το χριστιανικό πλαίσιο και προκειμένου να ενισχύσει τη θεολογική επιχειρηματολογία του ο Αθηναίος διδάσκαλος χρησιμοποίησε την αυθεντία που γνώριζε άριστα και υπηρέτησε με σχεδόν ασκητική προσήλωση σε όλη την πολυτάραχη ζωή του, τον αριστοτελικό λόγο και φιλοσοφία. Ωστόσο, το όνομα του Σταγειρίτη δεν ακούστηκε μέσα στην εκκλησία: ο λόγιος περιορίστηκε να αναφερθεί αόριστα σε «σοφόν» (42, 47, 51, 90) ή στους *περιπατητικούς* (209), ενώ όταν μια φορά παρέθεσε σχεδόν αυτολεξεί ένα χωρίο του Αριστοτέλη (*Π. ψυχ.* Γ 5, 430a17-18), τόνισε εμφατικά ότι χρησιμοποίησε τα λόγια «εκείνου» (να *χρησασθῶ τὰ λόγια εκείνου*, 214). Αυτονόητη για τους μνημένους μαθητές/ακροατές και φίλους του η απάντηση στο ερώτημα «Ποιός εκείνος;». Ωστόσο, ως φωτισμένος δάσκαλος προσπάθησε να εκθέσει τις απόψεις του Αριστοτέλη για τη μεταβολή, τη φθορά, τον φόβο του θανάτου και την αθανασία της ψυχής του ανθρώπου με τον πιο εύληπτο τρόπο για τους ακροατές του, αποδεικνύοντας ότι για τις δυσνόητες –πολλές φορές– φιλοσοφικές θεωρίες μπορεί να βρεθεί ένας πιο εύκολος τρόπος προσέγγισης. Υπό αυτήν την έννοια ο Αθηναίος διδάσκαλος επιχείρησε να κάνει τον Αριστοτέλη προσιτό σε όλους παρουσιάζοντας «τους δύσκολους στοχασμούς του σε απλοποιημένη μορφή», για να παραφράσω τον τίτλο του εξαιρετικού βιβλίου του Mortimer J. Adler.²⁸

Τα ζητήματα και θέματα που απασχολούν τον Κορυδαλλέα στον επιτάφιο λόγο «Εἰς κοιμηθέντας» έχουν εξεταστεί και αναπτυχθεί λεπτομερώς στα αριστοτελικά υπομνήματά του, την *Εἴσοδον φυσικῆς ἀκροάσεως κατ' Ἀριστοτέλην* (Βενετία 1779), το *Γενέσεως καὶ φθορᾶς πέρι κατ' Ἀριστοτέλην* (Βενετία 1780) και κυρίως στα (μερικῶς δημοσιευμένα) *Εἰς τὰ περὶ ψυχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους βιβλία ὑπομνήματα*.²⁹ Πιο συγκεκριμένα:

28. M. J. Adler, *Ο Αριστοτέλης για όλους, Δύσκολος στοχασμός σε απλοποιημένη μορφή*, μτφρ. Π. Κοτζιά–Παντελή, Αθήνα, Παπαδήμας, 2001.

29. Για το περιεχόμενο των τριών υπομνημάτων βλ. αναλυτικά Tsourkas, *Les débuts...*, ό.π., σ. 237-289 (= *Εἴσ. Φυσ.*, Π. γεν. φθορ.), 311-352 (= Π. ψυχ.), και O. Jochem, *Scholastisches, Christliches und Medizinisches aus dem Kommentar des Theophilus Korydalleus zu Aristoteles Schrift Von der Seele*, Giessen, Münchowsche Universitäts-Druckerei Otto Kindt, 1935.

5.2.1. Ο χρόνος και η ύλη στον κύκλο γενέσεως και φθοράς των όντων.

Κορυδ. Κοιμηθ. § 1-5 – Αριστ. Φυσική ακρόασις Δ 11, 219b1-2: ἔστιν ὁ χρόνος ἀριθμὸς κινήσεως κατὰ τὸ πρότερον καὶ ὕστερον.

Προσπαθώντας να εξηγήσει με απλό τρόπο την άποψη του Αριστοτέλη για τη μεταβολή ο Κορυδαλλεύς τονίζει ότι δύο παράγοντες συμβάλλουν στη δημιουργία/εξέλιξη των όντων και φαινομένων που παρατηρούνται στον υπό Σελήνην κόσμος: ο χρόνος και η ύλη.

Ο χρόνος είναι μια ροή, μια αέναη διαδοχή στιγμών ή σημείων που ακολουθούν το ένα το άλλο (θέοντα διὰ παντός καὶ κινούμενα, 6). Έτσι, μια χρονική στιγμή παύει να υπάρχει όταν αρχίζει να υπάρχει η επόμενη στιγμή, και η διαδικασία αυτή είναι ακατάπαυστη, δεν έχει δηλαδή τέλος (ροή ἄστατος, 7· ἀστάτου χρόνου καὶ θέοντος, 25). Με άλλα λόγια, ο χρόνος είναι άπειρος και προς τις δύο κατευθύνσεις (πρότερον... ὕστερον, 8). Έτσι, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ο χρόνος είναι ο αριθμός της κίνησης (Φυσ. 219b1-2), το μέτρο της μεταβολής, είναι η διάσταση στην οποία συμβαίνει η κίνηση.³⁰ Η κίνηση χρειάζεται χρόνο, πράγμα που σημαίνει ότι μετρίεται με τον αριθμό των χρονικών στιγμών που χρειάζεται για να πραγματοποιηθεί (κίνησις μετρομένη κατὰ τὸ πρότερον καὶ ὕστερον, 7-8). Ας ληφθεῖ βέβαια υπόψη ότι η λέξη κίνησις στον Αριστοτέλη υπό ευρύτατη έννοια χαρακτηρίζει όλες τις φυσικές διεργασίες: κίνηση στο χώρο, γένεση-φθορά, ποιοτική μεταβολή κτλ.³¹

Η ύλη πάλι είναι συνυφασμένη με την έννοια της μεταβολής, και κυρίως της γένεσης και της φθοράς των όντων. Πρόκειται για την ακατάπαυστη συνέχεια του γίνεσθαι, καθώς τα στοιχεία μεταβάλλονται αδιάκοπα και αμοιβαία το ένα στο άλλο. Έτσι οι μεταβολές των στοιχείων αποτελούν μια αιώνια, κυκλική διαδικασία (μεταβάλλονται παντοτινὰ ἐν κύκλῳ, ἄλλα γινόμενα καὶ ἄλλα φθειρόμενα).³² Το παράδειγμα που φέρ-

30. Αριστ. Φυσ. 218b9-10: κίνησις εἶναι καὶ μεταβολή τις ὁ χρόνος· Κορυδ. Εἷς. Φυσ. σ. 387: χρόνος ἐστὶ ἀριθμὸς κινήσεως κατὰ τὸ πρότερον καὶ ὕστερον· σ. 391: ὁ χρόνος ἐστὶν ἀριθμὸς πάσης κινήσεως [...]. Ὑπάρχει γὰρ πρὸ πάντων καὶ μετὰ πάντα διαμένει. Πβ. Tsourkas, *Les débuts...*, ό.π., σ. 257-258, Adler, *Ο Αριστοτέλης...*, ό.π., σ. 212 και I. Düring, *Ο Αριστοτέλης, Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, τ. Β (μτφρ.: Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα), Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1994, σ. 53-56.

31. Βλ. Στο ίδιο, σ. 35.

32. Όπως τονίζει ο Κορυδαλλεύς και στο *Π. γεν. φθορ.* σ. 79: κρηπίς τῆς πάσης μεταβολῆς ἢ ὕλη, μάλιστα δὲ τῆς γενέσεως καὶ ἀλλοιώσεως· σ. 113: ἀρχὴ ἐστὶ τῆς γενέσεως τῶν ὄντων καὶ μέρος τῆς συνθέσεως τούτων καὶ ἀγαθοῦ [...] φθορᾶς καὶ

νει ο λόγιος για να στηρίξει την άποψη αυτή είναι εμπειρικό και αριστοτελικό, ο βιολογικός κύκλος (= Π. γεν. φθορ. Β 10): *ἀνθοῦσι τὰ δένδρα καὶ ἀπανθοῦσι, καρπίζουσι καὶ ἀποβάλλουσι τοὺς καρπούς, καὶ πάλιν ἀνθοῦσι, καὶ πάλιν καρπίζουσι. Πλουμίζεται ἡ γῆ μὲ τὰ βότανα εἰς τὸν καιρὸν τοῦ ἔαρος, φέρει τὸ θέρος σίτον καὶ σπόρον, ἀπογυμνώνεται τὸν πλουμισμὸν τῆς φθινοῦσης ὀπώρας καὶ δέχεται τὰ σπέρματα, καὶ πάλιν πλουμίζεται καὶ φέρει τοὺς ὁμοίους καρπούς καὶ τὰ σπέρματα (11-16). Αἰτία τῆς γένεσης καὶ τῆς φθοράς εἶναι ἡ κίνησις τοῦ ἡλίου στὴν εκλειπτική, καθὼς ἄλλοτε πλησιάζει τῆ γῆ καὶ ἄλλοτε ἀπομακρύνεται.³³*

Αυτή η τάξη της φύσης προκαλεί την εναλλαγή ζωής και θανάτου πάνω στη γη. Υπό αυτή τη λογική, η ζωή του ανθρώπου αποτελεί επίσης ενδεικτικό παράδειγμα συνεχούς μεταβολής, γένεσης και φθοράς: *ὅλη ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου μία κίνησις ἀδιάκοπος, μία μεταβολὴ ἀκατάπανστος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους; Γενᾶται, αὔξεται, ἀνδροῦται, γηράσκει, φθείρεται (19-21). Κι αυτό συμβαίνει επειδή η φύση του ανθρώπου καθορίζεται από τους δύο παραπάνω παράγοντες, την ύλη και τον χρόνο. Σε αυτό το πλαίσιο ερμηνεύεται ορθολογικά ο μύθος του Κρόνου που κατασπάραξε τα παιδιά του. Οι λέξεις «Κρόνος» και «χρόνος» για τους αρχαίους Έλληνες (τοὺς παλαιούς, 27) είναι παρώνυμες και έχουν περίπου ὅμοια προφορά, γι' αυτό πρέπει να έχουν, ὅπως τονίζει ο λόγιος, και νοηματική σχέση μεταξύ τους: ο Κρόνος δεν είναι τίποτε ἄλλο από τον χρόνο, την κοσμική δύναμη που γεννά και φθείρει ὅλα τα ὄντα, τα ζώα ἄλλα και τον ἄνθρωπο.³⁴*

5.2.2. Ο φόβος του θανάτου

Κορυθ. Κοιμηθ. § 8-9 – Αριστ. *Ἠθικὰ Νικομάχεια* Γ 6, 1115a 8-9: *φοβούμεθα δὲ δῆλον ὅτι τὰ φοβερά, ταῦτα δ' ἐστὶν ὡς ἀπλῶς εἰπεῖν κακά· διὸ καὶ τὸν φόβον ὀρίζονται προσδοκίαν κακοῦ, καὶ 1115a 25: φοβερώτατον δ' ὁ θάνατος.*

Στα *Ἠθικ. Νικομ.* Γ 6 ο Αριστοτέλης πραγματεύεται την έννοια της («ανδρείας») ως μεσότητας στην περιοχή του φόβου και του θάρρους. Σε

κακίας, γήρως τε καὶ ἀσθενείας· πβ. ἐπίσης Κορυθ. *Εἰσ. Φυσ.* σ. 41: *κινεῖται ἀεὶ καὶ μεταβάλλεται, γενᾶ καὶ φθείρεται καὶ εἰσὶν ἐν διηρεκεῖ ἡσθί τε καὶ ἀποροσθί, καὶ Π. γεν. φθορ. σ. 79: ἐκ τῆς ὕλης γίνεται τὰ ὄντα καὶ εἰς αὐτὴν ἀπόλλυνται.*

33. Βλ. During, *Ο Αριστοτέλης*, ὁ.π., σ. 132.

34. Πβ. Παπαδόπουλος, *Η νεοελληνική φιλοσοφία...*, ὁ.π., σ. 125: πρόκειται για αντιμυστικιστική, επιστημονική ερμηνεία της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας.

αυτό το πλαίσιο διερευνά την έννοια του «φόβου»: Οι άνθρωποι φοβούνται τα «φοβερά» πράγματα, αυτά που προκαλούν φόβο, δηλαδή τα κακά ή άσχημα πράγματα, γι' αυτό και ο φόβος ορίζεται ως «προσδοκία κακού». Και στα «κακά» πράγματα συμπεριλαμβάνονται η «ἀδοξία» (το κακό όνομα/φήμη), η «πενία», η «νόσος», η «ἀφιλία» (έλλειψη φίλων) και ο θάνατος. Το πιο φοβερό από όλα αυτά είναι ο θάνατος (φοβερότατον), γιατί είναι το τέλος, και για τον πεθαμένο δεν υπάρχει πια ύστερα τίποτε, ούτε καλό ούτε κακό (πέρας).³⁵ Την άποψη αυτή υιοθετεί ο Κορυδαλλεύς συνδυάζοντάς την με τη θέση του αποστόλου Παύλου ότι ο θάνατος είναι «ἔσχατος ἐχθρὸς» (Κορινθ. Α' 15,26). Αριστοτέλης και Παύλος με διαφορετική φρασεολογία παραδέχονται ότι ο θάνατος είναι «μέγιστον κακόν» (Κοιμηθ. 44-45), καθώς είναι το πιο φοβερό από όλα τα φοβερά πράγματα (ἔσχατον τῶν φοβερῶν, 47), αλλά και το πιο μισητό από όλα (ἔσχατον τῶν μισητῶν, 50). Και φυσικά, ο Αθηναίος διδάσκαλος ορίζει το «φοβερόν» βάσει του παραπάνω αριστοτελικού ορισμού ως «κακὸν μέλλον καὶ προσδοκώμενον» (46).

5.2.3. Η φθορά της συμμετρίας των πρώτων ποιότητων προκαλεί τη φθορά του ανθρώπου

Κορυδ. Κοιμηθ. § 31-32 – Αριστ. Φυσικά Ζ 3, 246b5: τὰς μὲν γὰρ τοῦ σώματος, οἷον ὑγίειαν καὶ εὐεξίαν, ἐν κράσει καὶ συμμετρίᾳ θερμῶν καὶ ψυχρῶν τίθεμεν.

Τέσσερις είναι κατά τον Σταγειρίτη οι πρωταρχικές ποιότητες, δυνάμεις ή αντιθέσεις, που δίνουν στα σώματα (τα ἔνυλα ὄντα), τη μορφή, τις ιδιότητες και τις επενέργειές τους: το θερμό και το ψυχρό, το υγρό και το στερεό/ξηρό (Π. γεν. φθορ. Β 2, 329b 9: αἱ ἐναντιώσεις σώματος εἶδη καὶ ἀρχὰς ποιῶσιν). Οι θεμελιακές αυτές ποιότητες είναι αμοιβαία ενεργητικές και παθητικές, μεταβαλλόμενες αμοιβαία αιωνίως.³⁶ Στο πλαίσιο αυτής της λογικής γίνεται κατανοητή και η διδασκαλία του Αριστοτέλη ότι η υγεία και εὐεξία του ανθρώπου ορίζεται ως συμμετρία των βασικών ποιότητων (θερμού και ψυχρού) στα Φυσ. Ζ 3, 246b5 και Τοπικά Ζ 6, 145b8-11: τοιοῦτος δὲ καὶ ὁ τῆς ὑγιείας ὀρισμός, εἴπερ «συμμετρία θερ-

35. Πβ. Δ. Λυπουρλής, *Αριστοτέλης Ἠθικά Νικομάχεια Βιβλία Α-Δ, Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια*, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2006, σ. 462-467.

36. Βλ. During, *Ο Αριστοτέλης*, ό.π., σ. 132-133.

μῶν καὶ ψυχρῶν» ἐστὶν ἀνάγκη γὰρ ὑγιαίνειν τὰ θερμὰ καὶ ψυχρά. ἡ γὰρ ἐκάστων συμμετρία ἐν ἐκείνοις ὑπάρχει ὧν ἐστὶ συμμετρία.

Από αυτή τη θεμελιακή αρχή της συμμετρίας των πρωταρχικών ποιοτήτων (Κοιμηθ. 185-187: ὅλα τὰ ἔνυλα εἶδη κρέμονται ἀπὸ κάποιαν συμμετρίαν τῶν πρώτων ποιοτήτων, [...] ἡ ὁποία συμμετρία λέγεται καὶ φυσικὴ κρᾶσις καθενὸς συνθέτου σώματος) αφορμάται ο Κορυδαλλεύς και τονίζει ὅτι το ανθρώπινο σῶμα ὡς ὕλη ὑπόκειται ἀκατάπαυστα στις μεταβολές των ποιοτήτων (θερμαινόμενον ἢ ψυχραινόμενον, 189). Ὅταν ὁμως ἡ συντελούμενη μεταβολὴ υπερβεῖ κάποιο ὄριο, καταστρέφεται ἡ συμμετρία καὶ ἐπέρχεται ἡ φθορὰ καὶ ὁ θάνατος τοῦ συνθέτου, εἴτε πρόκειται για ἄνθρωπο εἴτε για ζῶο (189-192). Στὸ *Π. ψυχῆς* ὁ λόγιος ορίζει τὸ σύνθετον ὡς ἐξῆς: τὸ ἔχον ζωὴν οὐσία ἐστὶ σύνθετος, ἡ δὲ τοιαύτη ζωὴ ταῦτον εἰπεῖν ἢ ψυχὴ, οὐσία ἐστὶ ὡς εἶδος. Τὸ ἔμψυχον ἐξ ὕλης καὶ εἶδους.³⁷ Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία διαπλέκεται με τὴ θεολογικὴ προσέγγιση, καθὼς ὡς αἰτία τῆς φθορᾶς τοῦ ἀνθρώπου προτάσσεται ἡ ἀπώλεια τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ λόγω τοῦ προπατορικοῦ αμαρτήματος (194-198).

5.2.4. *Ἡ ἀθανασία τῆς (λογικῆς) ψυχῆς ὡς χωρισμὸς ἀπὸ τὸ σῶμα*
Κορυδ. *Κοιμηθ.* § 33-37 — Αριστ. *Περὶ ψυχῆς* Γ 5, 430a17-18: οὗτος ὁ νοῦς χωριστὸς καὶ ἀπαθὴς καὶ ἀμιγής, τῇ οὐσίᾳ ὧν ἐνέργεια, καὶ *Περὶ ζῶων γενέσεως* Β 3, 736b28: τὸν νοῦν μόνον θύραθεν ἐπεισιέναι καὶ θεῖον εἶναι μόνον.

Ἡ κεντρικὴ θέση τοῦ Κορυδαλλέως εἶναι ὅτι ὁ θάνατος δὲν ἐπιφέρει στον ἄνθρωπο τὴν καταστροφὴ/φθορὰ τῆς λογικῆς ψυχῆς, ἀλλὰ τὸν χωρισμὸ τῆς ἀπὸ τὸ σῶμα, καθὼς ἡ ψυχὴ εἶναι ἀθάνατη, ἀφοῦ δὲν γεννιέται ἀπὸ τὴν ὕλη: ἡ λογικὴ ψυχὴ δὲν γεννᾶται ἀπὸ τὴν ὕλην, διὰ τοῦτο δὲν φθίρεται, ὅταν φθαρῇ τὸ σύνθετον (205-207). Ἐπιχειρηματολογώντας ὑπὲρ αὐτῆς τῆς θέσης ὁ Αθηναῖος διδάσκαλος ἐκκινεῖ ἀπὸ τὸν κομβικῆς σημασίας λόγο τοῦ Αριστοτέλη (*Π. ζ. γεν.* Β 3, 736b28) ὅτι ὁ νοῦς εἰσέρχεται στὴν ψυχὴ ἀπέξω (θύραθεν) καὶ μόνον αὐτὸς ἔχει θεϊκὴ φύση καὶ προέλευση: ὁ θύραθεν νοῦς εἶναι ἡ λογικὴ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, [...] καὶ θύραθεν προσγίνεται (209-211). Αὐτὸς λοιπὸν ὁ θεϊκὸς ἀπαθὴς νοῦς, σύμφωνα με τὴν ὀρολογία τοῦ Αριστοτέλη, εἶναι ἐνέργεια, δὲν γερνάει ὅπως τὰ υλικά πράγα-

37. Βλ. Tsourkas, *Les débuts...*, ὁ.π., σ. 317, σημ. 1.

ματα και το ανθρώπινο σώμα, δεν φθείρεται, αλλά και οὔτε ἀναμίγνυται με τές σωματικές ποιότητες, οὔτε θερμαίνεται οὔτε ψύχεται (212-213).

Με άλλα λόγια, είναι ἀμιγῆς προς αυτά που ενεργεί και προς τον τρόπο που ενεργεί, όπως αναφέρει ο λόγιος στο *Π. ψυχ.*: ὁ νοῦς ἀμιγῆς πάντων τῶν περὶ ἃ ἐνεργεῖ [...]. Οὕτως ἐστὶν ἀμιγῆς τῶν ὄντων ὁ νοῦς, ὥστε μήδ' αὐτὸς ὁ νοῦς ἐστὶ τις φύσις, ἀλλὰ μόνον δύναμις καὶ ἐπιτηδειότης.³⁸ Δεν συνδέεται με κάποιο σωματικό ὄργανο προκειμένου να λειτουργήσει ἐν τῷ μετὰ σώματος βίω: οὐδὲ χρειάζεται ὄργανον σωματικὸν νὰ ἐνεργήσῃ (213-214). Το παραπάνω χωρίο επεξηγείται πληρέστερα στο *Π. ψυχ.*, όπου ο Κορυδαλλεύς τονίζει εμφατικά: *Εἰ ἦν μεμιγμένος σώματι, ποιὸς ἂν τις γένοιτο, θερμὸς ἢ ψυχρὸς ἢ καὶ ὄργανον αὐτοῦ εἶη. Ἄλλ' οὐδὲν τούτων.*³⁹ Από τα παραπάνω προκύπτει το συμπέρασμα ότι για τον Κορυδαλλέα ο νοῦς ἢ ἡ λογικὴ ψυχὴ του ανθρώπου με τον θάνατο χωρίζεται από το σώμα και παραμένει αιώνια και ἀθάνατη: ἀθάνατος καὶ αἰδιός (215).⁴⁰ Προς ἐπίρρωσιν αὐτῆς τῆς πεποιθήσῃς του επικαλεῖται την πλατωνικὴ θεωρία περὶ αἰδιότητος, ἀθανασίας και μετὰ θάνατον κρίσῃς τῆς ψυχῆς κατὰ τὴν ζωὴν ὅπου ἔζησεν (215-220).

Οι θέσεις που εκφράζονται από τον λόγιο στον επιτάφιο λόγο «Εἰς κοιμηθέντας» ἐνώπιον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας τῆς Κωνσταντινούπολης ὄχι μόνο δεν διαφέρουν ἀπὸ αὐτές που διατυπώθηκαν στο ἀριστοτελικό του υπόμνημα *Π. ψυχ.* ἀλλὰ και τις συνοψίζουν με ἀκρίβεια και σαφὴ ἐκλαϊκευτικὴ/ἀπλουστευτικὴ πρόθεση, υποδεικνύοντας ὅτι ο ἴδιος ἀποδεχόταν τὴν ἀθανασία τῆς (λογικῆς) ψυχῆς ἀφενὸς ὡς πιστὸς χριστιανὸς και ἀφετέρου ὡς ἀκριβῆς ἐρμηνευτὴς του ἀριστοτελικοῦ δόγματος. Ἄλλωστε, τὴν ἴδια στάση εἶχε υιοθετήσῃ για τὸ διαφιλονικούμενο αὐτὸ ζήτημα και ὁ δάσκαλός του Cesare Cremonini.⁴¹

38. Στο ἴδιο, σ. 334, σημ. 3 και 4.

39. Στο ἴδιο, σ. 335, σημ. 2= Ἄριστ. *Π. ψυχ.* Γ 4, 429a24-26: διὸ οὐδὲ μεμίχθαι εὔλογον αὐτὸν τῷ σώματι· ποιὸς τις γὰρ ἂν γίνοιτο, ἢ ψυχρὸς ἢ θερμὸς, καὶ ὄργανόν τι εἶη.

40. Πβ. *Π. ψυχ.* 3,5, σ. 20,28-31 Jochem: νοῦς ... χωριζόμενος τοῦ σώματος μένει ἀθάνατος εἰς τὸ διηνεκές, καὶ φθαρέντος τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἐν τῷ μετὰ σώματος βίω ἐνεργεῖ.

41. Πβ. L. A. Kennedy, «Cesare Cremonini and the Immortality of the Human Soul», *Vivarium* 18,2 (1980), 143-158, ἰδίως 154-155.

6. Η κριτική έκδοση

Για την πρώτη κριτική έκδοση του επιτάφιου λόγου του Αθηναίου διδασκάλου χρησιμοποιήθηκαν οι δύο κύριοι φορείς της παράδοσης Α και L, καθώς εκπροσωπούν τους δύο κλάδους και αλληλοσυμπληρώνονται συμβάλλοντας στην πληρέστερη αποκατάσταση του κειμένου. Βέβαια, διορθώθηκαν αρκετές λανθασμένες γραφές με βάση τα συμφραζόμενα. Στο κείμενο εφαρμόστηκε η ιστορική ορθογραφία της αρχαίας ελληνικής, με εξαίρεση τους καθαρά δημώδεις τύπους, που ορθογραφήθηκαν σύμφωνα με τη δημοτική (λ.χ. *όπου* αντί *όπου*, *μιλώντας* αντί *μιλώντας*, *τὲς* αντί *ταῖς*). Το κείμενο συνοδεύεται από δύο υπομνήματα: α) κριτικό υπόμνημα, στο οποίο καταχωρίζεται το σύνολο των διαφορετικών γραφών των δύο κωδίκων, χωρίς όμως να συμπεριλαμβάνονται ορθογραφικά και τονικά λάθη, τα οποία διορθώνονται σιωπηρά και β) υπόμνημα πηγών, όπου καταχωρίζονται έργα και συγγραφείς, από τους οποίους άμεσα ή έμμεσα αντλεί ο Κορυδαλλεύς ή παράλληλα χωρία από άλλα συγγράμματα του λογίου (*Εἶς. Φυσ., Π. γεν. φθορ., Π. ψυχ.*).

ΤΟΥ ΣΟΦΟΛΟΓΙΩΤΑΤΟΥ ΚΟΥΡΥΔΑΛΛΕΩΣ
ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΚΟΙΜΗΘΕΝΤΑΣ

1 Ὅσα ὁ μέγας ἐτοῦτος καὶ ἀειδίνητος κύκλος τῶν οὐρανίων σωμά-
των σκεπάξει μέσα του γεννήματα χρόνου καὶ ὕλης φέρουσιν ἀναγκαίως τὴν
φύσιν τοῦ πατρὸς τους τοῦ χρόνου καὶ τῆς μητρὸς ὕλης. Φέρουσιν τὴν φύ- 5
σιν τοῦ πατρὸς τους τοῦ χρόνου, ῥέοντα διὰ παντὸς καὶ κινούμενα, ἐπειδὴ
τοῦτο εἶναι ἡ φύσις τοῦ χρόνου, ῥοὴ ἄστατος καὶ κίνησις μετρουμένη κατὰ
τὸ πρότερον καὶ ὕστερον. Φέρουσιν ὁμοίως τὴν φύσιν τῆς μητρὸς τους ὕλης,
ὅτι μεταβάλλονται παντοτινὰ καὶ γεννῶνται καὶ φθείρονται, ἐπειδὴ τοιοῦτόν 10
ἐστὶν ἡ ὕλη, μεταβολῆς μήτηρ καὶ φθορᾶς καὶ γεννήσεως. 2 Πρόχειρον τοῦτο
νὰ τὸ ἴδιον καθέναν εἰς ὅλα τὰ ὑπὸ σελήνην πράγματα: ἀνθοῦσι τὰ δένδρα καὶ
ἀπανθοῦσι, καρπίζουσι καὶ ἀποβάλλουσι τοὺς καρπούς, καὶ πάλιν ἀνθοῦσι,
καὶ πάλιν καρπίζουσι. Πλουμίζεται ἡ γῆ μὲ τὰ βότανα εἰς τὸν καιρὸν τοῦ
ἔαρος, φέρει τὸ θέρος σῖτον καὶ σπῆρον, ἀπογυμνώνεται τὸν πλουμισμὸν τῆς
φθινοῦσης ὁπώρας καὶ δέχεται τὰ σπέρματα, καὶ πάλιν πλουμίζεται καὶ φέρει 15
τοὺς ὁμοίους καρπούς καὶ τὰ σπέρματα. Τοῦτο μόνον ἔχουσι στάσιμον, τὸ νὰ
μεταβάλλονται παντοτινὰ ἐν κύκλῳ, ἄλλα γινόμενα καὶ ἄλλα φθειρόμενα.

3 Ἀφήγοντας τὸ μεταξύ, τί βλέπομεν εἰς τὸν ἄνθρωπον, τὸ πολυτροπιώ-
τατον τῶν ζώων καὶ ἀξιοσπουδάστον; Δὲν εἶναι ὅλη ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου μία
κίνησις ἀδιάκοπος, μία μεταβολὴ ἀκατάπανστος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους; 20

AL

6-8 cf. Κορυδ. *Εἷς. Φυσ.* p. 387; 391: ὁ χρόνος ἐστὶν ἀριθμὸς πάσης κινήσεως [...]. Ὑ-
πάρχει γὰρ πρὸ πάντων καὶ μετὰ πάντα διαμένει 8-10 cf. Κορυδ. *Π. γεν. φθορ.* p. 79:
κρηπίς τῆς πάσης μεταβολῆς ἡ ὕλη, μάλιστα δὲ τῆς γενέσεως καὶ ἀλλοιώσεως; 113: ἀρ-
χὴ ἐστὶ τῆς γενέσεως τῶν ὄντων καὶ μέρος τῆς συνθέσεως τούτων καὶ ἀγαθοῦ [...] φθορᾶς
καὶ κακίας, γήρωσ τε καὶ ἀσθενείας 16-17 cf. Κορυδ. *Εἷς. Φυσ.* p. 41: κινεῖται ἀεὶ καὶ
μεταβάλλεται, γεννᾷ καὶ φθίρεται καὶ εἰσὶν ἐν διηγεκεί ῥοῇ τε καὶ ἀπορροῇ

3 ἀειδίνητος κύκλος] Γρηγ. Ναζ. *Ἔπη* 16, p. 780,6 6-8 Ἀριστ. *Φυσ.* 218b9-10:
κίνησις εἶναι καὶ μεταβολὴ τις ὁ χρόνος; 219b1-2: τοῦτο γὰρ ἐστὶν ὁ χρόνος ἀριθμὸς
κινήσεως κατὰ τὸ πρότερον καὶ ὕστερον 17 κύκλῳ] cf. Ἀριστ. *Π. γεν. φθορ.* 331b2-
4: κύκλῳ τε ἔσται ἡ γένεσις τοῖς ἀπλοῖς σώμασι 18-19 ἄνθρωπον—ζώων] Γρηγ. Ναζ.
Ἀπολογητικὸς 16 (*PG* vol. 35, orat. 2, p. 425,13-14)

1 σοφολογιωτάτου L: om. A 2 λόγος L: om. A 10 ἐστὶν om. A

Γενῶται, αἰξεται, ἀνδροῦται, γηράσκει, φθείρεται, οὐδ' ἐπὶ μιᾶς ἡμέρας μέ-
 νει ὁ αὐτός. Διατὶ τοῦτο; Διατὶ φέρει τὴν φύσιν τῶν γεννητόρων τὰ ἔκγονα. **4**
 Ἄν ἀπὸ τὴν ὕλην προέρχεται ὁ ἄνθρωπος, τί θαναμαστὸν ἂν εἰς τὴν ὕλην πάλιν
 φθειρόμενος ἀναλύεται; «Γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύση». Ἄν εἶναι ὁ ἄνθρωπος
 25 γέννημα τοῦ ἀστάτου χρόνου καὶ ῥέοντος, ποῖαν ἢ πόθεν λαβὼν ἠμπορεῖ νὰ
 ἔχη στάσιν εἰς τοῦ λόγου του καὶ διαμονήν; **5** Ἄ γὰρ χρόνος ἔτικτε, καὶ λύει
 χρόνος· διὰ τὴν ὁποῖαν ἀφορμὴν ἔπλαττον οἱ παλαιοὶ τεκνοφάγον τὸν θεὸν
 Κρόνον, ἐννοοῦντες ἐκείνῳ διὰ τοῦ Κρόνου τὸν χρόνον, ὁ ὁποῖος τόσα τρώ-
 γει ὅσα γενῶ καὶ τόσα γενῶ ὅσα τρώγει καὶ φθείρει Κρόνος ὁ τεκνοφάγος.
 30 Μὴ νὰ δὲν γενῶται καὶ ὁ ἄνθρωπος ὑπὸ χρόνου; Τί θαναμαστὸν τὸ λοιπὸν ἂν
 καὶ αὐτὸς γίνεται παρανάλωμα χρόνου καὶ ὡσὰν τὰ ἄλλα ζῶα ἀποθαίνει καὶ
 φθείρεται; **6** Διὰ τούτην τὴν φθορὰν τοῦ ἀνθρώπου, δηλονότι τὸν θάνατον,
 μέλλοντας ἐγὼ νὰ εἰπῶ σήμερον, δέομαι, πάνν δέομαι, τῆς σεβασμιωτάτης
 σου κεφαλῆς, σοφώτατε Δέσποτα, νὰ μὲ καθοπλίση μὲ τὰς εὐαγεστάτας πρὸς
 35 Θεὸν δεήσεις, εἰς τόσον ὅπου νὰ δυνηθῶ νὰ εἰπῶ ὅσον εἶναι ὠφέλιμον καὶ εἰς
 τοὺς ἀκούοντας καὶ εἰς τὸν λέγοντα.

7 Μνήμη θανάτου πρόφασις ἢ παροῦσα συνάθροισις, πρεπόντως λοιπὸν
 θέλει μνημονεύσει θανάτου ὁ λόγος, ἀλλὰ «μνήμη δικαίου μετ' ἐγκωμίων»,
 κατὰ τὸ προφητικὸν λόγιον. Θέλει μνημονεύσει τὸ λοιπὸν ὁ λόγος τοῦ θανά-
 40 του μετ' ἐγκωμίων, ἐπειδὴ καὶ γυναικὸς δικαίας καὶ εὐγενοῦς ὁ μνημονευ-
 ὄμενος θάνατος. **8** Θάνατος, καὶ λεγόμενος καὶ ἀκουόμενος, ἐκπλήττει καὶ
 τοὺς λέγοντας καὶ τοὺς ἀκούοντας, διὰ τοῦτο καὶ ὁ σοφὸς ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος
 τὸν ἐκάλεσεν ἔσχατον τῶν φοβερῶν καὶ ὁ ἀπόστολος πρὸς Κορινθίους ἔσχα-

23-24 cf. Κορυθ. II. γεν. φθορ. p. 79: ἐκ τῆς ὕλης γίνεται τὰ ὄντα καὶ εἰς αὐτὴν ἀπόλ-
 λυνται

22 τῶν γεννητόρων τὰ ἔκγονα] cf. Λιβάν. 59,10,12: ἡ τῶν γεννητόρων ἀρετὴ δια-
 βαίνειν εἰς τοὺς ἐκγόνους 24 Γῆ—ἀπελεύση] Γέν. 3,19 27 τεκνοφάγον] cf. Ἡσιόδ.
 Θεογον. 467; Θεόφιλ. Πρὸς Αὐτόλ. 1,9,3: Κρόνος μὲν τεκνοφάγος εὐρίσκειται 31
 παρανάλωμα χρόνου] cf. Αἰλιαν. Ποικίλη Ἱστορία 1,17 38 μνήμη—ἐγκωμίων] Προ-
 φητ. 10,7 43 ἔσχατον τῶν φοβερῶν] Ἄριστ. Ἠθικ. Νικομ. 1115a 25: φοβερώτατον
 δ ὁ θάνατος· πέρας γάρ, καὶ οὐδὲν ἔτι τῷ τεθνεῶτι δοκεῖ οὔτ' ἀγαθὸν οὔτε κακὸν εἶναι

23-24 ἂν ἀπὸ-ἀναλύεται om. L 27 ἔπλαττον in marg. A 30 χρόνου A: χρόνον L
 32 δηλονότι τοῦ ἀνθρώπου L 34 εὐαγεστάτας scripsi: εὐαγε in marg. A: εὐγε-
 νεστάτους AL 38 τοῦ ante θανάτου add. L 41 ὁ θάνατος post λεγόμενος add. A

τον ἐχθρόν, «ἔσχατος ἐχθρὸς καταργεῖται ὁ θάνατος». Καὶ ἕνας καὶ ἄλλος μὲ
 διάφορα λόγια ὁμολογοῦσι τὸν θάνατον μέγιστον κακόν, ἐπειδὴ φοβερόν θέλει 45
 νὰ εἴπῃ κακὸν μέλλον καὶ προσδοκώμενον. **9** Ἄν τὸ λοιπὸν ὁ θάνατος κατὰ τὸν
 σοφὸν εἶναι ἔσχατον τῶν φοβερῶν, εἶναι ἔσχατον κακόν, τὸ ἔσχατον κακὸν
 θέλει νὰ εἴπῃ μέγιστον κακόν. Τὸν ὅμοιον τρόπον, ἐπειδὴ κατὰ τὸν ἀπόστολον
 ὁ θάνατος εἶναι ἔσχατος ἐχθρὸς καὶ ὁ ἔσχατος ἐχθρὸς δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ τὸ
 ἔσχατον τῶν μισητῶν, τὸ ἔσχατον τῶν μισητῶν εἶναι ὁμοίως ἔσχατον καὶ 50
 μέγιστον κακόν, εἰς τόσον ὅπου καὶ κατὰ τὸν σοφὸν καὶ κατὰ τὸν ἀπόστολον
 μέγιστον κακὸν εἶναι ὁ θάνατος.

10 Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ Γραφή μᾶς λέγει πῶς εἶναι ἀνάπανσις· «θάνα-
 τος ἀνδρὶ ἀνάπανσις» λέγει ὁ μακάριος Ἰώβ. Ἡ ἀνάπανσις, ἀπλῶς μιλώντας,
 εἶναι ἡ ἀπόλαυσις τοῦ ἀγαθοῦ χωρὶς καμίαν λύπην καὶ πειρασμόν· τὸ ἀγαθὸν 55
 ὅπου εἶναι χωρὶς λύπην καὶ πειρασμόν εἶναι καὶ λέγεται μέγιστον ἀγαθόν. Τὸ
 λοιπὸν ὁ θάνατος ὄντας ἀνάπανσις εἶναι μέγιστον ἀγαθόν. Ἀλλὰ πῶς ἤμπορεῖ
 νὰ εἶναι τὸ αὐτὸ καὶ μέγιστον κακὸν καὶ μέγιστον ἀγαθόν; Ἡ φανερόν ὅτι ὁ
 θάνατος εἶναι πολυειδής; **11** Πολλῶν λογιῶν καὶ θεολόγοι καὶ φιλόσοφοι κα-
 ταχρῶνται τοῦ θανάτου τὸ ὄνομα, κυριώτερον ὅμως τριῶν λογιῶν θανάτους 60
 οἱ θεολόγοι γνωρίζουσιν, ἐπειδὴ καὶ τρεῖς ζωὲς διδάσκουσιν εἰς τοὺς ἀνθρώ-
 πους, μίαν τὴν σωματικὴν τούτην ζωὴν εἰς τὴν γῆν, δευτέραν τὴν ἐν χάριτι
 καὶ αὐτὴν εἰς τὴν γῆν καὶ τρίτην τὴν ἐν δόξῃ ζωὴν εἰς τοὺς οὐρανοὺς. **12** Ἡ
 σωματικὴ ζωὴ εἶναι κοινὴ ὅχι μοναχὰ ὄλων τῶν ἀνθρώπων ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλα 65
 τὰ ζῶα· ἡ δευτέρα ζωὴ, ἡ ἐν χάριτι, εἶναι ἰδίᾳ μόνον τῶν δικαίων, διὰ τὴν
 ὁποίαν ὁ μακάριος Παῦλος ἔλεγεν «ὁ δὲ ζῶ, ἐν πίστει ζῶ», καὶ ἀπὸ τὸν Ἰε-
 ρεμίαν «ὁ δὲ δίκαιος ἐκ πίστεως ζήσεται». Ἡ τρίτη ζωὴ, ἡ ἐν δόξῃ εἶναι ἰδίᾳ
 μόνον τῶν μακαρίων καὶ ἁγίων ψυχῶν καὶ ἀγγέλων εἰς τοὺς οὐρανοὺς, εἰς τὴν
 ὁποίαν λάμπουσιν ὡς φωστῆρες ὅσοι ἔζησαν εἰς τὴν γῆν θεαρέστως.

13 Τὸν ὅμοιον τρόπον, τὸ λοιπόν, καὶ τρεῖς θάνατοι ἐξεναντίας γνωρί- 70

44 ἔσχατος—θάνατος] Κορινθ. Α' 15,26 44-48 Ἄριστ. Ἡθικ. Νικομ. 1115a 8-9: φοβούμεθα δὲ δῆλον ὅτι τὰ φοβερά, ταῦτα δ' ἐστὶν ὡς ἀπλῶς εἰπεῖν κακά· διὸ καὶ τὸν φόβον ὀρίζονται προσδοκίαν κακοῦ 53-54 θάνατος—ἀνάπανσις] Ἰώβ 3,23: ... ἀνάπανμα 66 ὁ δὲ ζῶ, ἐν πίστει ζῶ] Γαλάτ. 2,20 66-67 Ἱερεμίαν] cf. Ἀββακ. 2,4; Γαλάτ. 3,11; Ρωμ. 1,17

50 ἔσχατον ὁμοίως A 51 ὁ θάνατος post κακόν add. L 52 εἶναι om. A 53 πῶς L: τὸν θάνατον νὰ A 55 ἡ om. A 58 τὸ αὐτὸ νὰ εἶναι A || ὅτι A: πῶς L 62 εἰς ante τὴν σωματικὴν add. L

ζονται, ένας ἐτοῦτος ὁ σωματικός, ὁ ὁποῖος εἶναι κοινὸς εἰς ὄλους, δεύτερος θάνατος ὁ ἐν χάριτι καὶ εἶναι ἴδιος τῶν ἁμαρτανόντων, κατὰ τὸν ὁποῖον ἀποθαίνοσιν καθημερινῶς ὅσοι εἰς θανάσιμον ἁμάρτημα πέφτουσι, διὰ τὸν ὁποῖον θάνατον ἔλεγεν ὁ Θεὸς τοῦ Ἀδάμ εἰς τὴν Γένεσιν «ἦ δ' ἂν ἡμέρα φάγητε ἀπ' αὐτοῦ, θανάτῳ ἀποθανεῖσθε». Ἐπειδὴ τρώγοντας ὁ Ἀδάμ καὶ ἡ Εὐὰ ἀπὸ τοῦ ξύλου ὄχι μόνον ἀπεθάνασι τὸν σωματικὸν θάνατον, ἀλλὰ καὶ ἐγένηκαν αἰτία νὰ ζήσουν πολλοί, καὶ ἀπλῶς ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ἀπεθάνασιν ὁμως τὸν ἐν χάριτι θάνατον καὶ ὁ Ἀδάμ καὶ ἡ Εὐὰ εὐθὺς παραβαίνοντες τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ, διὰ τοῦτο καὶ ὡσὰν νεκροὶ ἀποδιώκονται ἀπὸ τῆς χώρας τῶν ζώντων, λέγω τοῦ παραδείσου «ἦ δ' ἂν ἡμέρα φάγητε». **14** Τρίτος θάνατος ὁ ἐν δόξῃ, κατὰ τὸν ὁποῖον ἀποθαίνοσιν ἐκεῖνοι ὁποῦ παραδίδονται τῷ αἰωνίῳ πυρὶ καὶ τοῖς ὑπηρέταις ἐκεῖνου δαίμοσι νὰ κολάζωνται αἰδίως, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης ἔλεγεν πῶς δὲν θέλουσιν ἰδεῖν ζωὴν, «ὁ γὰρ ἀποθανὼν τῷ νίῳ οὐκ ὄφεται ζωὴ», καὶ ὁ προφήτης «θάνατος ποιμανεῖ αὐτούς, καὶ οἱ τάφοι αὐτῶν οἰκίαι αὐτῶν εἰς τὸν αἰῶνα». Τρεῖς θανάτους τὸ λοιπὸν ἔχομεν κατὰ τοὺς θεολόγους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ σωματικὸς θάνατος εἶναι φυσικός, οἱ ἄλλοι δύο εἶναι ὑπὲρ φύσιν. **15** Εἶναι ὁμως καὶ οἱ τρεῖς στέρησις, ὁ σωματικὸς θάνατος εἶναι στέρησις τοῦ εἶδους, δηλονότι τῆς ψυχῆς, ὁ δεύτερος εἶναι στέρησις τῆς χάριτος καὶ ὁ τρίτος τῆς δόξης. Καὶ κατὰ τοῦτο ἀληθεύει καὶ διὰ τοὺς τρεῖς θανάτους ὁ λόγος τοῦ σοφοῦ καὶ τοῦ ἀποστόλου, ὁποῦ λέγουσι μέγιστον κακὸν τὸν θάνατον, ἔσχατον ἐχθρὸν καὶ ἔσχατον τῶν φοβερῶν· ἐπειδὴ ἡ στέρησις εἶναι καθ' αὐτὸ κακὸν καὶ κακοποιὸν κακόν, διὰ τοῦτο καὶ δὲν ἤμπορεῖ νὰ εἶναι ἀπὸ τὸν Θεὸν ὁ θάνατος, διατι ὁ Θεὸς εἶναι ἡ πηγὴ ὀλονῶν τῶν ἀγαθῶν καὶ ὁ θάνατος ὄντας στέρησις εἶναι καθ' αὐτὸ κακὸν ἐναντίον τοῦ δημιουργοῦ Θεοῦ.

16 Πόθεν τὸ λοιπὸν ὁ θάνατος καὶ ποία εἶναι ἡ αἰτία τοῦ θανάτου, ἂν ὁ Θεὸς δὲν τὸν ἔκαμε; «Ὁ Θεὸς θάνατον οὐκ ἐποίησεν, φθόνῳ δὲ διαβόλου».

74-75 ἦ δ' ἂν—ἀποθανεῖσθε] *Γέν.* 2,17 75-80 *Γέν.* 3,23-24 79 τῆς χώρας τῶν ζώντων] *Ψαλμ.* 114,9 83-84 ὁ γὰρ—ζωὴν] *Ἰωάν.* 3,36; ὁ δὲ ἀπειθῶν ... 84 θάνατος ποιμανεῖ αὐτούς] *Ψαλμ.* 48,15 84-85 οἱ τάφοι—αἰῶνα] *Ψαλμ.* 48,12 97 Ὁ Θεὸς θάνατον οὐκ ἐποίησεν] *Σοφία Σολομ.* 1,13 || φθόνῳ δὲ διαβόλου] *Σοφία Σολομ.* 2,24; cf. Γρηγ. Ναζ. *Εἰς τὸ ἄγ. Πάσχα* 8 p. 633,4 (vol. 36 *PG*)

74 ἡμέρα scripti: ἡμέραν AL || φάγητε A 76 δὲν ante ἀπεθάνασι add. A || ἀποθάνασι A || αἰτίαν L 80 φάγητε scripti: φάγητε A: om. L 81 τῷ πυρὶ τῷ αἰωνίῳ A 83 ἰδεῖν L: εἰδεῖ A 84 θάνατος A 85 οἰκεῖοι A 97 Ἡσαίου Γρηγορίου ante Ὁ Θεὸς θάνατον add. L

Μιλώντας θεολογικῶς ἡ πρώτη αἰτία καὶ ἀφορμὴ τῶν τριῶν τούτων θανάτων ὅπου συμβαίνουν εἰς τοὺς ἀνθρώπους γνωρίζεται ἡ ἐντολὴ τὴν ὁποίαν ἔδωκεν ὁ Θεὸς τοῦ Ἀδάμ εἰς τὸν παράδεισον, ἐπειδὴ ἡ ἐντολὴ ἔγινε πρόφασις τῆς ἁμαρτίας καὶ ἡ ἁμαρτία ἐγέννησε τὸν ὑπὲρ φύσιν θάνατον τῆς χάριτος, εἰς τὸν ὁποῖον ἠκολούθησεν ὁ φυσικὸς θάνατος εἰς τὴν γῆν καὶ ὁ ἐν δόξῃ εἰς τοὺς οὐρανοὺς. «Δι' ἐνὸς ἀνθρώπου ἡ ἁμαρτία εἰς τὸν κόσμον εἰσῆλθε καὶ διὰ τῆς ἁμαρτίας ὁ θάνατος». **17** Δοθείσης ὅμως τῆς ἐντολῆς, ἡ ἐντολὴ ἔγινε πρόφασις νὰ ἁμαρτήσῃ ὁ Ἀδάμ, διατὶ χωρὶς ἐντολῆν καὶ νόμον ἁμαρτία δὲν γίνεται, οὐδὲ ἂν κάμῃ τινὰς κακόν, λογίζεται ἁμαρτία, ὅταν δὲν εἶναι νόμος νὰ τὸ ἐμποδίζῃ. «Χωρὶς γὰρ νόμου ἁμαρτία νεκρά», λέγει ὁ μακάριος Παῦλος, καὶ «ἁμαρτία οὐκ ἐλογιεῖτο μὴ ὄντος νόμου». **18** Ἀνάλυσε, ἂν θέλῃς, εἰς τὴν αἰτίαν τοῦ λεγομένου καὶ θέλεις γνωρίσει τὴν ἀλήθειαν τοῦ ἀποστόλου. Κάθε ἁμαρτήματα εἶναι παράβασις καὶ ἀποτυχία τοῦ καλοῦ καὶ τῆς ὀρθότητος. Τὸ καλὸν τὸ τάττει καὶ τὸ διορίζει ὁ νόμος, ὅταν τὸ λοιπὸν τὸ καλὸν δὲν εἶναι διωρισμένον, οὐδὲ ἀποτυχία οὐδὲ ἁμαρτία ἠμπορεῖ νὰ γένη, καταπῶς ὅταν ὁ σκοπὸς εἰς τὸν ὁποῖον ῥίπτει τὸ βέλος ὁ τοξότης δὲν εἶναι διωρισμένος, ὁ τοξότης δὲν ἀποτυγχάνει οὐδὲ ἁμαρτάνει ποτέ, ὅταν ὅμως διορισθῇ ὁ σκοπός, τότε ὁ τοξότης ἂν δὲν ἐπιτυγχάνῃ εἰς τὸν σκοπὸν, ἁμαρτάνει καὶ γίνεται ἁμαρτία εἰς τὴν ῥῆψιν τοῦ βέλους.

19 Τὸν ὅμοιον τρόπον τὸ λοιπὸν εἰς τὸ προκείμενον χωρὶς τὴν ἐντολὴν ἡ ἁμαρτία ἦτονε νεκρά, «ἐλθούσης δὲ τῆς ἐντολῆς ἡ ἁμαρτία ἀνέζησεν, ἐγὼ δὲ ἀπέθανον καὶ εὗρέθη μοι ἡ ἐντολὴ ἡ εἰς ζωὴν, αὕτη εἰς θάνατον». «Τί οὖν ἐροῦμεν, ὁ νόμος ἁμαρτίαν; Μὴ γένοιτο». **20** Ἀλλὰ διατὶ ἡ ἐντολὴ, ἂν δι' αὐτῆς προῆλθεν ἡ ἁμαρτία καὶ ὁ θάνατος; Δύο σκοποὺς εἶχεν ἡ ἐντολὴ ὅπου ἐδόθη ἀπὸ μέρους τοῦ δίδοντος Θεοῦ, πρῶτον νὰ χορηγήσῃ τοῦ ἀνθρώπου ὕλην νὰ μεταχειρισθῇ τὸ αὐτεξούσιον ὅπου τοῦ ἐχάρισεν ὁ Θεός· «καὶ δίδωσι νόμον ὕλην τῷ αὐτεξουσίῳ». **21** Δεύτερος σκοπὸς ἦτονε νὰ προξενήσῃ τὴν

103-104 Δι' ἐνὸς—θάνατος] *Ψωμ.* 5,12 107 Χωρὶς—νεκρά] *Ψωμ.* 7,8 108 ἁμαρτία—νόμου] *Ψωμ.* 5,13: ... οὐκ ἐλλογεῖται 112-116 ὁ τοξότης] Ἀριστ. *Ἠθικ. Νικ.* 1094a23-24: καθάπερ τοξόται σκοποὺν ἔχοντες μᾶλλον ἂν τυγχάνοιμεν τοῦ δέοντος 118-119 ἐλθούσης—θάνατον] *Ψωμ.* 7,9-10 119-120 Τί οὖν—γένειτο] *Ψωμ.* 7,7 120-131 cf. Γρηγ. Ναζ. *Εἰς τὸ ἀγ. Πάσχα* 8 p. 632,32-42 (vol. 36 *PG*)

106 λογιάζεται A 108 οὐκ A: οὔτε L 112 δὲν ante ἠμπορεῖ add. A 114 ἀποτυχία—νει L || διορισθῇ scripsi: διοριστέῖ AL 115 τότες L || ἂν δὲν L: ἀδὲν A || ἐπιτυγχάνει scripsi: ἐπιτυγχάνει A: ἐπιτυγχάνει L 119 οὖν om. L 123 ὕλη L

- 125 ἐδξωϊάν και μακαριότητα εἰς τὸν ἄνθρωπον μὲ τὸ νὰ τὴν φυλάξῃ. Ὅχι νὰ μὴν
 ἠμπόριε νὰ χαρίσῃ ὁ Θεὸς τοῦ ἀνθρώπου τὴν αἰδιον ζωὴν χωρὶς νὰ φυλάξῃ
 τὴν ἐντολὴν ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ ἠθέλησεν ὁ Θεὸς νὰ γένη τοῦτο ἴδιον καλὸν τοῦ
 ἀνθρώπου και νὰ ἀπολαύσῃ ὁ ἄνθρωπος τὴν αἰδιον και μακαριαν ζωὴν ὡσάν
 130 μισθὸν και βραβεῖον τῆς ἀρετῆς του, φυλάττοντας τὴν ἐντολὴν ὅπου τοῦ ἔδω-
 σεν ὁ Θεός, «ὡν ἡ τοῦ ἐλομένου τὸ ἀγαθὸν οὐκ ἦτον ἡ τοῦ παρασχόντος τὰ
 σπέρματα». **22** Μάλιστα ἡ θέλησις τούτη τοῦ Θεοῦ ἦτον κοινὸς κανόνας και
 νόμος εἰς ὅλα τὰ κτίσματα, ὑλικά και ἄυλα, και ἦτον ἀναγκαῖον νὰ φυλαχθῇ
 και εἰς τὸν ἄνθρωπον, διατὶ ὅλα τὰ κτίσματα τὸ ἴδιον τους τέλος και καλὸν τὸ
 135 μρωῶς και φύσις ὅλη και λόγος και τάξις τοῦ παντός. Ἦτον ἀνάγκη τὸ λοιπὸν
 και ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀποκτήσῃ τὸ τέλος του, τὴν αἰδιον ζωὴν, μὲ τὴν ἐδικὴν
 του ἐνέργειαν.

- 23** Τὰ τέλη ὁμως τῶν ἀνθρώπων εἶναι δύο λογιῶν, ἄλλα εἶναι κατάλληλα
 και ὁμοειδῆ μὲ τὴν δύναμιν τοῦ ἐνεργοῦντος, και εἰς τοῦτο γίνεται ἡ ἐνέργεια
 140 τοῦ ἀνθρώπου ποιητικὴ· ἄλλο τέλος ἀνθρώπου εἶναι τὸ ὅποιον ὑπερβαίνει τὴν
 δύναμιν τοῦ ἐνεργοῦντος, και τοῦτο δὲν τὸ κάμνει ὁ ἄνθρωπος ἐνεργῶν μὲ τὴν
 ἰδιαν του ἐνέργειαν, ἀλλὰ τοῦ δίδεται ἀπὸ ἄλλον ὡσάν ἀντιμισθία τοῦ κόπου
 του. **24** Παραδείγματος χάριν, ὁ σκυτοτόμος ἔχει ἕνα τέλος ἴδιον τῆς τέχνης
 του, νὰ κάμῃ τὸ παποῦτσι, και τοῦτο δὲν ὑπερβαίνει τὴν δύναμιν του και τὸ
 145 κάμνει μὲ τὴν ἰδιαν ἐνέργειαν τῆς τέχνης του· ἔχει ἄλλο τέλος ὁ σκυτοτόμος
 ἴδιον ἐδικὸν του, νὰ ἀποκτήσῃ σολδία, και τοῦτο ὑπερβαίνει τὴν δύναμιν τοῦ
 σκυτοτόμου, διὰ τοῦτο δὲν δύναται νὰ τὸ κάμῃ μὲ τὴν ἐνέργειαν τὴν ἐδικὴν
 του, ἀλλὰ τοῦ δίδεται ἀντιμισθία τοῦ κόπου του ἀπὸ ἄλλον. **25** Τὸν ὁμοιον
 150 τρόπον μεταβαίνοντας ἀπὸ τὰ κατὰ μέρος ἐπὶ τὰ καθόλου, φυσικὸν τέλος
 εἶναι εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἡ ἀνθρωπίνη τελειότης, ἡ ὅποια εἶναι κυριώ-
 τατα και ἀναμφιβόλως ἡ σοφία και γνῶσις τῶν ὄντων και τούτου τοῦ τέλους

142 ἀντιμισθία] *Ρωμ.* 1,27; *Θεοφ. Πρὸς Αὐτόλ.* 2,9 143 ὁ σκυτοτόμος] cf. *Ἀριστ. Ἠθικ. Νικ.* 1133a7-9; *Ἀσπάσ.* *Εἰς Ἠθικ. Νικ.* p. 105,2-3; παντός γὰρ τεχνίτου τὸ πρέπον θεωρεῖσαι ἐκάστου ἔργου, οἷον σκυτοτόμου τὸ τῶ ποδὶ ἀρμόζον ὑπόδημα 151 ἡ σοφία και γνῶσις τῶν ὄντων] cf. *Ἀριστ. Μετὰ τὰ Φυσ.* 1003a21-32: ἔστιν ἐπιστήμη τις ἡ θεωρεῖ τὸ ὄν; *Δαυίδ Προλεγόμεν.* *Φιλοσ.* 8, p. 23,11-12: φιλοσοφία ἐστὶ γνῶσις τῶν ὄντων

125 ὅτι post ὅχι add. A 136 του om. A 138 ἄλλα L: ἀλλὰ A 141 ὁ ante ἐνεργῶν add. L 142 ἀπ' A 145 του post ἰδιαν add. L 146 τοῦτον A 148 του om. A

γίνεται ποιητική ἢ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἀποκτῆζει ὁ ἄνθρωπος σπου-
 δάζοντας τὴν ἰδίαν του τελειότητα. **26** Δεύτερον τέλος καὶ σκοπιμώτατον τοῦ
 ἀνθρώπου, εἴτε κατὰ φύσιν εἴποις εἴτε κατὰ χάριν, εἶναι ἡ αἰδῖος ἀπόλαυσις
 τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τοῦτο ὑπερβαίνει τὴν δύναμιν τοῦ ἀνθρώπου, δι- 155
 ἄ τοῦτο ἀναγκαῖον εἶναι νὰ γένη ἢ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου ἀξιόμισθος τοῦ
 τοιοῦτου τέλους, ἂν μέλλῃ ὁ ἄνθρωπος νὰ τὸ ἀποκτήσῃ· ἀλλὰ οὐδὲ νὰ γένη
 ἀξιόμισθος τοῦ τοιοῦτου τέλους ἢ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου δὲν δύναται μοναχῆ
 τῆς, ἐπειδὴ ὄχι μόνον ὑπερβαίνει τὴν δύναμιν τοῦ ἀνθρώπου τὸ τοιοῦτον τέ-
 λος, ἀλλὰ καὶ εἶναι παντάπασιν ἄλλης τάξεως. **27** Ἡ δύναμις τοῦ ἀνθρώπου 160
 εἶναι φυσικὴ καὶ τὸ τέλος εἶναι ὑπὲρ φύσιν, καὶ «τὰ παθήματα τοῦ νῦν καιροῦ
 οὐκ ἄξιά εἰσι πρὸς τὴν μέλλουσαν δόξαν ἀποκαλυφθῆναι εἰς ἡμᾶς», διὰ τοῦτο
 ὁ Θεὸς διὰ τῆς χάριτός του τελειοῖ καὶ ἀνυψώνει τὴν φυσικὴν τοῦ ἀνθρώπου
 ἐνέργειαν καὶ τὴν κάμνει ἀξιόμισθον τοῦ ὑπὲρ φύσιν τέλους.

28 Ἀπὸ τὸ ἔσχατον τὸ λοιπὸν ἐπὶ τὸ πρῶτον ἀνατρέχοντες γνωρίζομεν 165
 ὅτι, διὰ νὰ εἶναι νόμος ἀναγκαῖος εἰς ὅλα τὰ κτίσματα νὰ ἀποκτήσουσι τὸ
 ἴδιόν τους τέλος μὲ τὴν ἐδικήν τους ἐνέργειαν, ἦτον ἀναγκαῖον νὰ δοθῇ ἢ ἐ-
 ντολή, τὴν ὁποῖαν φυλάττοντας ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀποκτήσῃ μὲ τὴν ἐδικήν του
 ἐνέργειαν τὸ τέλος, τὴν αἰδῖον καὶ μακαρίαν ζωὴν. Διὰ νὰ μὴν ἠμπορῇ ὁμοῦς
 ὁ ἄνθρωπος μοναχὸς του νὰ κατορθώσῃ τὸ τοιοῦτον τέλος, γίνεται ὁ Θεὸς 170
 πρωτοεργὸς καὶ συνεργὸς καὶ αὐτοεργὸς εἰς κάποιον τρόπον τῆς ἐνεργείας
 τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς χάριτός του. Καὶ ἡ αὐτὴ ἐνέργεια γίνεται ὅλη τοῦ Θεοῦ
 καὶ ὅλη τοῦ ἀνθρώπου, ὅλη τοῦ Θεοῦ ὡσὰν ὑπὲρ φύσιν καὶ πρῶτον αἰτίου,
 ὅλη τοῦ ἀνθρώπου ὡσὰν κατὰ φύσιν καὶ δευτέρου αἰτίου. **29** Δὲν ἦτον τὸ λοι-
 πὸν ματαία ἢ ἐντολὴ οὐδὲ βλαβερά, ἀγκαλὰ «ἐλθούσης τῆς ἐντολῆς ἢ ἁμαρτία 175
 ἀνέζησεν, ἐγὼ δὲ ἀπέθανον καὶ εὐρέθη μοι ἡ ἐντολὴ ἢ εἰς ζωὴν αὕτη εἰς θάνα-
 τον». Ὅχι ἢ ἐντολὴ ἔκαμε τὴν ἁμαρτίαν ἢ τὸν θάνατον, ἀλλὰ ἔγινε ἢ πρόφρασις
 νὰ γένη ἢ ἁμαρτία καὶ νὰ ἀκολουθήσῃ ὁ θάνατος· ὡσὰν χωρὶς νὰ πλησιάσουν
 τὰ ξύλα εἰς τὴν φωτίαν, ἢ φωτία δὲν ἠμπορεῖ νὰ τὰ κάψῃ, ἀλλ' ὄχι διὰ τοῦτο
 ἢ πλησιάσις εἶναι ὁποῦν καίει τὰ ξύλα ἀλλὰ ἢ φωτία. **30** Τὸν ὁμοῖον τρόπον, 180
 χωρὶς ἐντολὴν καὶ νόμον ἢ ἁμαρτία ἦτον νεκρά, «ἐλθούσης ὁμοῦς τῆς ἐντο-

161-162 τὰ παθήματα—ἡμᾶς] *Ρωμ.* 8,18 175-177 ἐλθούσης—θάνατον] *Ρωμ.* 7,9-10
 179-180 τὰ ξύλα] *Φυσ.* 7, 244a-b: τὸ γὰρ ξύλον ἔλκει τὸ πῦρ οὐχ οὕτως

154 εἴπησ A 157 τούτου L 158 ὁ ἄνθρωπος ante ἀξιόμισθος add. L || τούτου L 166
 εἰς A: διὰ L 168 ἄνθρωπος A: Ἄδᾰμ L 173 πρῶτον A 176 ἂν ἐζήσεν A

λῆς», ὄχι ἡ ἐντολὴ ἔκαμε τὴν ἁμαρτίαν ἀλλὰ ἡ παράβασις τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἔτσι διὰ τῆς ἁμαρτίας ἀπέθανεν ὁ ἄνθρωπος ὑπὲρ φύσιν εἰς τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ, καὶ ὁ θάνατος ὁ ὑπὲρ φύσιν ἐπροξένησε τὸν φυσικὸν τοῦτον θάνατον.

- 185 **31** Ἀλλὰ πῶς ὅλα τὰ ἔνυλα εἶδη κρέμονται ἀπὸ κάποιαν συμμετρίαν τῶν πρώτων ποιότητων, θερμοῦ, ψυχροῦ, ξηροῦ καὶ ὕγροῦ, ἡ ὁποία συμμετρία λέγεται καὶ φυσικὴ κρᾶσις καθενὸς συνθέτου σώματος· ὄντας τὸ λοιπὸν ἢ ὕλη, τὸ κορμὶ δηλονότι, τρεπτόν, μεταβάλλεται ἀπὸ τὸ ποιητικὸν αἴτιον παντοτινά, ἀμέτρως θερμαινόμενον ἢ ψυχραινόμενον καὶ τὰ λοιπά. Καὶ ὅταν
- 190 μεταβληθῇ τὸ κορμὶ τόσον ὅπου νὰ φθαρῇ ἢ συμμετρία ἐκείνη καὶ κρᾶσις ὅπου ἀρμόζει καὶ φυλάττει τὸ σύνθετον, φθίρεται ἀναγκαιῶς καὶ ὅλον τὸ σύνθετον κἄντε ἄνθρωπος κἄντε ζῶον. **32** Τούτη τὸ λοιπὸν ἢ συμμετρία καὶ φυσικὴ κρᾶσις εἰς τὸν Ἀδάμ, ἕως ὅπου εἶχε τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ εἰς τοῦ λόγου του ἐφυλάττετο ὑγιεινὴ καὶ ἀμετάβλητος, ἀφ' οὗ ὁμως ἤμαρτεν, ἔχασε τὴν
- 195 χάριν τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ φυσικὴ χάρις ἄρχισε νὰ παραλύεται καὶ τὸ τελευταῖον νὰ φθίρεται καὶ νὰ ἀποθαίνη ὁ ἄνθρωπος, ὡσὰν τὰ ἄλλα ζῶα, εἰς τόσον ὅπου μία καὶ προσεχῆς αἰτία εἶναι τοῦ θανάτου τῶν ἄλλων ζῶων καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ μαρτυρεῖ ὁ Ἐκκλησιαστής ὡς «συνάντημα νύων ἀνθρώπων καὶ συνάντημα κτήνων» καὶ «ὡς ὁ θάνατος τούτων οὕτω καὶ ὁ θάνατος τούτου».
- 200 **33** Ἀλλὰ δὲν ἔχουσι τὸ αὐτὸ ἀποτελέσμα· εἰς τὸ ζῶον ὁ θάνατος γίνεται φθορὰ καὶ τοῦ συνθέτου ζῶου καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ζῶου, ἀλλὰ τοῦ ἀνθρώπου ὁ θάνατος φθίρει ἀληθινὰ τὸ σύνθετον, ἀλλὰ δὲν γίνεται φθορὰ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ χωρισμὸς τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ κορμὶ. Ἡ ψυχὴ τῶν ἄλλων ζῶων φθίρεται φθειρομένου τοῦ συνθέτου, διατὶ ὅσα γεννῶνται καὶ προέροχονται ἀπὸ τὴν δύναμιν τῆς ὕλης φθίρονται φθειρομένου τοῦ συνθέτου, ἀλλὰ ἡ λογικὴ ψυχὴ δὲν γεννᾶται ἀπὸ τὴν ὕλην, διὰ τοῦτο δὲν φθίρεται, ὅταν φθαρῇ τὸ σύνθετον.
- 205

185 Κορυδ. II. γεν. φθορ. p. 308-328: Σύντομος θεωρία περὶ τὰς πρώτας ποιότητας 187 συνθέτου] cf. Κορυδ. II. ψυχ. p. 317, n. 1 Tsurkas: τὸ ἔχον ζωὴν οὐσία ἐστὶ σύνθετος, ἡ δὲ τοιαύτη ζωὴ ταῦτον εἰπεῖν ἢ ψυχὴ, οὐσία ἐστὶ ὡς εἶδος. Τὸ ἔμψυχον ἐξ ὕλης καὶ εἶδους

185-187 Ἀριστ. Φυσ. 7,3 246b5: τὰς μὲν γὰρ τοῦ σώματος, οἷον ὑγίαιαν καὶ εὐεξίαν, ἐν κρᾶσει καὶ συμμετρίᾳ θερμῶν καὶ ψυχρῶν τίθεμεν 187-189 Ἀριστ. Φυσ. 7,2 244b: ἀλλὰ μὴν καὶ ἀλλοιοῦται τὸ ἀλλοιούμενον ὑπὸ τῶν εἰρημένων. ταῦτα γὰρ ἐστὶ πάθη τῆς ὑποκειμένης ποιότητος· ἢ γὰρ θερμαινόμενον ἢ γλυκαινόμενον ἢ πυκνούμενον ἢ ξηραινόμενον ἢ λευκαινόμενον ἀλλοιοῦσθαί φαμεν 198-200 συνάντημα—τούτου] Ἐκκλησι. 3,19

182 οὐχὶ L 185 κρέμοντας A 199 τούτων] τούτου A

34 Περιμάχητος ἡ ἀλήθεια ἐτούτη, ὁμολογεῖται ὅμως καὶ ἀπὸ τοὺς κορυφαίους τῶν φιλοσόφων. Κοντὰ εἰς τοὺς περιπατητικούς, ἂν ὁ θύραθεν νοῦς εἶναι ἡ λογικὴ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, πῶς δὲν εἶναι φανερόν ὅτι καὶ θύραθεν προσγίνεται καὶ χωρίζεται φθαρέντος τοῦ συνθέτου; Τοῦτος ὁ νοῦς κατὰ τὴν ὕλην οὔτε γηράσκει οὔτε φθεῖρεται οὔτε ἀναμίννται μὲ τὲς σωματικὰς ποιότητες, οὔτε θερμαίνεται οὔτε ψύχεται, οὔδὲ χρειάζεται ὄργανον σωματικόν νὰ ἐνεργήσῃ, ἀλλὰ «ὁ νοῦς οὗτος (νὰ χρειασθῶ τὰ λόγια ἐκείνου) χωριστός ἐστι καὶ ἀμιγῆς καὶ ἀπαθὴς τῇ οὐσίᾳ» καὶ ἀθάνατος καὶ αἰδίδιος. **35** Πλέον φανερώτερον οἱ πλατωνικοί, οἱ ὁποῖοι ὑποθέτοντες πλῆθος ψυχῶν αἰδίδιων, συγγενεῖς ἄλλες ἐνὸς πλανήτου ἢ ἀστέρος καὶ ἄλλες ἄλλου, λέγουσιν ὅτι κατὰ τὸν ἀστέρα ὁποῦ κυριεύει εἰς τὴν γέννησιν τοῦ καθενός, τέτοια ψυχὴ πέμπεται καὶ κατοικᾷ εἰς τὸ βρέφος ὁποῦ γεννᾶται, καὶ ὅταν φθαρῇ τὸ σύνθετον, χωρίζεται καὶ ἀπολαμβάνει ἡ ἀνάπαυσιν ἢ κόλασιν κατὰ τὴν ζώην ὁποῦ ἔζησεν.

36 Ἡμεῖς ὅμως «ἔχομεν», κατὰ τὸν προφητικὸν λόγον, πάσης αἰσθήσεως βεβαιότερον», κατὰ τὸν μακάριον Πέτρον, ὁ ὁποῖος μᾶς διδάσκει τὴν ἀλήθειαν ἐτούτην ἐθὺς εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς δημιουργίας, εἰς τὴν ὁποίαν μέλλοντας

208 cf. Κορυδ. II. ψυχ. 3,4, p. 13,9-10 Jochem: περιβόητος τοῖς φιλοθεάμοσιν ἀγῶν γίνεται περὶ τὴν ἀθανασίαν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς 209-210 θύραθεν] cf. Κορυδ. II. ψυχ. p. 335 n. 3 Ts 211-214 cf. Κορυδ. II. ψυχ. 3,5, p. 20,28-31 J: νοῦς ... χωριζόμενος τοῦ σώματος μένει ἀθάνατος εἰς τὸ διηνεκές, καὶ φθαρέντος τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἐν τῷ μετὰ σώματος βίῳ ἐνεργεῖ 214-215 cf. Κορυδ. II. ψυχ. p. 22,31-23,11 J; 23,14-17 J; *ibid.* p. 334 n. 4 Ts: ὁ νοῦς ἀμιγῆς πάντων τῶν περὶ ἃ ἐνεργεῖ; 335 n. 2 et 3 Ts 221 ἡμεῖς ὅμως] cf. Κορυδ. II. ψυχ. 3,4 p. 13,11-12 J: ἡμῖν δὲ ἡ πρόθεσις ἐστὶν οὐ τὴν αἰδιότητα τῆς ψυχῆς ἐντεῦθεν διδαχθῆναι, ἣν πανταχοῦ τὰ θεῖα τρανώς ἀνακηρύττει λόγια

209-211 ὁ θύραθεν νοῦς—προσγίνεται] Ἀριστ. *Περὶ ζώων γενέσεως* 2,3 736b28: τὸν νοῦν μόνον θύραθεν ἐπεισιέναι καὶ θεῖον εἶναι μόνον 211-214 cf. Ἀριστ. II. ψυχ. 3,4, 429a26-28: διὸ οὐδὲ μεμιχθαι εὐλογον αὐτὸν τῷ σώματι· ποιός τις γὰρ ἂν γίγνοιτο, ἢ ψυχρὸς ἢ θερμὸς, κἂν ὄργανόν τι εἴη 214-215 ὁ νοῦς—οὐσίᾳ] Ἀριστ. II. ψυχ. 3,5, 430a17-19: ... ὦν ἐνέργεια 215 ἀθάνατος καὶ αἰδίδιος] Ἀριστ. II. ψυχ. 3,5, 430a23-24: χωρισθεὶς δ' ἐστὶ μόνον τοῦθ' ὅπερ ἐστὶ, καὶ τοῦτο μόνον ἀθάνατον καὶ αἰδίδιον 215-220 cf. Πλάτ. *Φαῖδρ.* 248-249 221-222 ἔχομεν—βεβαιότερον] *Πέτρ. Β'* 1,19

211-212 κοντὰ εἰς τὴν ἀλῆ A 214 ἀλλ' L || χρειασθῶ A 215-216 φανερώτατον A 216 αἰδίδιος L 217 ἢ ἀστέρος om. L || πλανήτου ἢ ἀστέρος post ἄλλου add. L

ὁ Θεὸς νὰ δημιουργήσῃ τὰ ἄλλα ζῶα προστάττει τὴν ἕλλην λέγοντας «ἐξα-
 225 γαγέτω ἢ γῆ ψυχὴν ζῶσαν κατὰ γένος, τετράποδα καὶ ἐρπετὰ καὶ θηρία τῆς
 γῆς κατὰ γένος»: ἀλλὰ θέλοντας νὰ πλάσῃ τὸν ἄνθρωπον, ἀγκαλὰ καὶ εἰς τὴν
 δημιουργίαν τοῦ κορμίου χοῦν λαβὼν ἀπὸ τῆς γῆς ἐπλασεν αὐτόν, διὰ νὰ δη-
 μιουργήσῃ ὁμοίως τὴν ψυχὴν, δὲν ἔλαβεν χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς, ἀλλ' ἐνεφύσησεν
 230 εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς, πνεῦμα νοερόν», τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ λογικὴ
 ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. **37** Καὶ καθὼς τοῦτο ἅπαξ ἔγινεν εἰς τὴν γένεσιν τοῦ πα-
 ντός, τὸν ὁμοίον τρόπον γίνεται πάντοτε εἰς τὴν γέννησιν καθενὸς ἀνθρώπου.
 Ἀφ' οὗ διαπλασθῆ τὸ βρέφος εἰς τὴν μήτραν τῆς γυναικός, πνέει ὁ Θεὸς εἰς
 αὐτὸ τὴν ψυχὴν, ἡ ὁποία διαμένει εἰς τὸ κορμὶ ἕως ὅπου μένει ἡ φυσικὴ κρᾶ-
 σις ἐκείνη, καὶ ὅταν ἐκείνη φθαρῆ, φθείρεται τὸ κορμὶ, ὡσὰν ὅπου γεννᾶται
 235 ἀπὸ τὴν ἕλλην, ἀλλὰ ἡ ψυχὴ ὡσὰν ἄυλος χωρίζεται καὶ διαμένει ἀθάνατος.
 Εἶναι λοιπὸν βέβαιον ὅτι ὁ θάνατος τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ὡσὰν τῶν ἄλλων
 ζώων, ἀλλὰ εἶναι χωρισμὸς τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ κορμὶ, καὶ ἡ πρώτη αἰτία τού-
 του εἶναι ἡ παράβασις τῆς ἐντολῆς καὶ ἡ ἁμαρτία.

38 Ἀλλὰ ἂν ὁ θάνατος καθ' ἑαυτὸν εἶναι στέρησις καὶ κατὰ τοῦτο κακός,
 240 ἡ αἰτία του εἶναι ἡ ἁμαρτία καὶ κατὰ τοῦτο κακός· λείπεται τὸ λοιπὸν νὰ εἶναι
 καλὸς μόνον διὰ τὸ τέλος του, καὶ τοῦτο εἶναι μόνον ἴδιον τοῦ σωματικοῦ θα-
 νάτου, τὸ ὁποῖον {εἶναι} βέβαια εἶναι καλὸν καὶ ἀνάπανσις τῷ ἀνδρὶ, κατὰ τὸν
 εἰπόντα. Εἶναι καλόν, ὅτι ἔγινε μέσον, διὰ τοῦ ὁποῖου ὁ Σωτὴρ ἐξετέλεσε τὸ
 245 μέγα τῆς οἰκονομίας μυστήριον, «ἵνα διὰ τοῦ θανάτου καταργήσῃ τὸν τὸ κρά-
 τος ἔχοντα τοῦ θανάτου». **39** Καλὸς ὁ σωματικὸς θάνατος, ὅτι ἐσχισε τὸ με-
 σότειχον τῆς ἔχθρας καὶ ἐφιλίωσε Θεὸν μὲ τοὺς ἀνθρώπους. «Κατηλλάγημεν
 γὰρ τῷ Θεῷ διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ». Καλὸν ὁ θάνατος, διατι εἶναι
 τέλος τῶν τιμωριῶν τοῦ Ἀδάμ. «Κερδαίνει μέντοι κἀνταῦθα τὸν θάνατον καὶ
 250 ἄνθρωπος νὰ μείνῃ διὰ παντός τιμωρημένος εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ κλαυθμῶνος

224-226 ἐξαγαγέτω—γένος] *Γέν.* 1,24 223-228 *Γέν.* 2,7 228-229 ἐνεφύση-
 σεν—νοερόν] *Γέν.* 2,7 244-245 ἵνα—τοῦ θανάτου] *Ἐβρ.* 2,14 246-247 κατηλ-
 λάγημεν—αὐτοῦ] *Ψωμ.* 5,10 248-249 κερδαίνει—τὸ κακόν] *Γρηγ.* *Ναζ.* *Εἰς τὸ*
ἄγ. Πάσχα 8, p. 633,14-16 (vol. 36 *PG*) 250 εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ κλαυθμῶνος] *Ψαλμ.* 83,7

227 κορμίου A: κόσμου L 230 γένεσιν L: γέννησιν A 237 τούτου om. L 239 κατὰ
 A(marg.)L: διὰ in textu A 242 {εἶναι} delevi 243 Σωτὴρ A: Πατὴρ L 245 ἐσχισε
 L: ἔλυσε A 246 μὲ τοὺς L: πρὸς A 249 ἀθάνατον L: θάνατον A

τούτου, ἐξόριστος τοῦ παραδείσου, «πάροικος καὶ παρεπίδημος ἐν γῆ ἀλλοτριᾷ», ἀλλὰ μεσολαβήσας ὁ θάνατος ἔγινε τέλος τῆς μακρᾶς τιμωρίας, ἔγινε τέλος τῆς ἐξορίας, ἔγινεν ἐπιστροφή εἰς τὴν ἰδίαν πατρίδα, ὅθεν ἐξέβη.

40 Καὶ σοφώτατα ὁ μακάριος Ἰὼβ ἔλεγε «θάνατος ἀνδρὶ ἀνάπανσις», διατι κατὰ ἀλήθειαν εἶναι ἀνάπανσις: ἀπὸ ὅλα τὰ κακὰ ἐλευθερώνει τοὺς 255 ἀνθρώπους, ἀπὸ τὸν θόρυβον, τοὺς περισπασμούς, τὲς ἀνωμαλίες καὶ ἀηδίες τοῦ κόσμου τούτου. Ἀνάπανσις, διατι καταπαύει τοὺς πλουσίους ἀπὸ τὲς ἐπιπλοκὲς τῶν καθημερινῶν φροντίδων, ἀπὸ τὲς λύπες τῶν συγγενῶν καὶ φίλων, ἀπὸ τοὺς φόβους τῶν τυράννων, ἀπὸ τοὺς φθόνους τῶν ὁμοίων, ἀπὸ τοὺς φόρους, τὲς ἐπιβουλές, τὲς διαβολές, τὲς ἔχθρες, τοὺς διωγμούς. 41 «Θά- 260 νατος ἀνδρὶ ἀνάπανσις», διατι ἀναπαύει εἰς τοὺς πτωχοὺς τὴν πενίαν, τοὺς κόπους, τὲς ἀγρυπνίες, τοὺς κινδύνους καὶ ταλαιπωρίες κατὰ γῆν <καὶ> κατὰ θάλασσαν, τὴν ἔνδειαν, τὴν ὕβριν, τὴν καταφρόνησιν, τὴν ἀτιμίαν. «Θάνατος ἀνδρὶ ἀνάπανσις», διατι εἶναι χρέος ἀναγκαῖον καὶ ἀπαραίτητον εἰς ὅσους γεννηθοῦσιν εἰς τὸν κόσμον, ἀνδρας, γυναῖκας, πτωχοὺς, πλουσίους, σοφοὺς, 265 ἄσοφοι, βασιλεῖς, ὑπηκόους, οὐδ' αὐτὸς ὁ δεσπότης θανάτου ἐπαρτήθη τὸν θάνατον. 42 Ὅταν λοιπὸν ἀποδώσῃ τινὰς τὸ ἀναγκαῖον χρέος εἰς τοὺς δανειστάς, τότε βέβαια λέγεται πῶς ἀνεπαύθη, ὅτι «θάνατος ἀνδρὶ ἀνάπανσις» καὶ μάλιστα ὅταν ἡ προθεσμία τοῦ χρέους παρῆλθεν, ὅταν ὁ διωρισμένος τῆς 270 ζωῆς χρόνος κατὰ τοὺς δημιουργικοὺς ὅρους ἐξεμετρήθη καὶ ἡ φυσικὴ κρᾶσις τὴν ἔξοδον ἐτοίμασε καὶ τὰ πρὸς τὴν ἔξοδον ὁ ὀφειλέτης τοῦ χρέους, τότε εἶναι πλέον γλυκύτερον τὸ πλήρωμα τοῦ χρέους, τότε εἶναι πλέον ἀνάπανσις εἰς τὸν ἄνδρα ὁ θάνατος, {καθὼς εἰς τὸν εὐγενέστατον δεῖνα, ὁ ὁποῖος καταλύει τὸν βίον ἐν γῆρα πίνον, κατὰ τὸ γεγραμμένον, πλήρης ἡμερῶν ἀλλὰ πλήρης φρονήσεως}. 43 Μαρτυροῦσιν οἱ μάρτυρες, οἱ ὁποῖοι μὲ μεγάλην ἐπιθυμίαν 275 ἔτρεχον εἰς τὸν θάνατον ὡσὰν εἰς μεγάλην ἀνάπανσιν, μαρτυρεῖ ὁ μακάριος Παῦλος συνεχῶς κρίζοντας «ἐπιθυμῶ ἀναλῶσαι καὶ σὺν Χριστῷ εἶναι», μαρ-

251-252 πάροικος καὶ παρεπίδημος ἐν γῆ ἀλλοτριᾷ] *Ψαλμ.* 38,13; *Ἐξοδ.* 2,22
254 θάνατος—ἀνάπανσις] *Ἰὼβ* 3,23 258 cf. *Γρηγ. Ναζ. Ἐπιστ.* 80,2,2: φροντίδων ἐπιπλοκαὶ 274 ἐν γῆρα πίνον] *Ψαλμ.* 91,15 277 ἐπιθυμῶ—εἶναι] *Φιλιππ.* 1,23

252 μεσοσυλλαβείας A 255 διατι A: καὶ L 262 <καὶ> addidi 263 καταφρόνησιν L 268 ἀναπαύθη L 269 χρέους L: χρόνου A 270 ὅρους L: ὅλους A 273-275 {καθὼς—φρονήσεως} delevi quasi obviam additionem ab aliena manu 275 (ἔως ὧδε ὅταν εἶναι γέρος, ἀπὸ τὸ ὅπισθεν σημεῖον ιδέ) post φρονήσεως add. L

τυροῦσι προφηται με διάπυρον πόθον λέγοντες «τίς δώσει μοι πτέρυγας ὡσει
περιστερᾶς, καὶ πετασθήσομαι καὶ καταπαύσω», καὶ πάλιν ποτὲ «ἦξω καὶ
280 ὀφθήσομαι τῷ προσώπῳ τοῦ Θεοῦ». Ἀπέβλεπον γὰρ εἰς τὴν μισθαποδοσίαν,
ἀπέβλεπον εἰς τὰ μετὰ θάνατον ἐλπιζόμενα ἀγαθὰ τοῖς δικαίοις, «ἂ ὀφθαλμὸς
οὐκ εἶδε καὶ οὐκ ἤκουσε καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη».

44 Εἰς τὰ ὁποῖα ἀγαθὰ ἐκάλεσε σήμερον ὁ Σωτὴρ τὴν μακαρισθεῖσαν
Πουλχερίαν, ὡσάν πάλαι τὸν Ἀβραάμ εἰς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας· «ἔξελθε
285 ἐκ τῆς γῆς σου καὶ ἐκ τῆς συγγενείας σου καὶ ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ πατρός σου». Ἐξῆλθεν ἡ εὐγενὴς ἐκείνη ψυχὴ ἀπὸ τὴν γῆν τὴν ἐδικήν της, δηλονότι τὸ κορ-
μί, τὸ ὁποῖο εἶναι γῆ κατὰ τὸ «γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύση», ἀλλ' ἐκατοίκησε
μετὰ Ἀβραάμ εἰς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας τὴν ῥέουσιν μέλι καὶ γάλα, ἐκα-
τοίκησεν εἰς τὰς ἐπουρανίους σκηνὰς καὶ ἀχειροποιήτους· «οἶδαμεν γὰρ ὅτι,
290 ἐὰν ἡ ἐπίγειος ἡμῶν οἰκία τοῦ σκήνους καταλυθῆ, οἰκοδομημένη ἐκ Θεοῦ
ἔχομεν οἰκίαν ἀχειροποίητον, αἰώνιον ἐν τοῖς οὐρανοῖς». **45** Οἶδαμεν, βέβαιοι
εἵμεσθεν {ἐξήγα}· οἶδαμεν, διατι δὲν εἵμεσθεν, ὡς οἱ λοιποὶ οἱ μὴ ἔχοντες
ἐλπίδα. Μᾶς βεβαιώνει τὴν ἐλπίδα εἰς τοῦ λόγον της ἡ μακαρισθεῖσα διὰ τὴν
ὑπεροχὴν τῶν προτερημάτων της, ὅτι ἐγεννήθη εὐγενικώτατα, ὅτι ἐθρόαφη
295 σεμνότητα, συνώκησεν ἀνδρὶ τιμιώτατα καὶ ἀπέλιπε θεαρέστως τὴν ζωὴν,
καθὼς ἄρесе τοῦ δήσαντος τὴν ἀρχὴν Θεοῦ καὶ λύσαντος τὸ δεύτερον καὶ τὸ
τελευταῖον ἀθῆς συνδήσαντος ὑψηλότερον. **46** Βεβαιώνει μὲν τὴν ἀπόλαυσιν
τῶν ἐλπιζομένων ἀγαθῶν εἰς τοῦ λόγον της ἡ μακαρία νεανίς, διατι τρία
ταῦτα ἐφόδια εἶναι ἀναγκαῖα εἰς τὴν ἀπόλαυσιν ἐκείνην, πίστις, ἐλπίς καὶ
300 ἀγάπη· καὶ τὰ τρία τὰ ἐφύλαξεν ἀπαραμείωτα εἰς τοῦ λόγον της. Ἀναγκαῖον
ἡ καθαρὰ καὶ ἀμώμητος πίστις, ἀλλὰ εἰς ποῖον ἦτον καθαρωτέρα πίστις καὶ
βεβαιότερα παρὰ εἰς τὴν εὐγενῆ τούτην νεάνιδα, ἡ ὁποία οὔτε ἤκουσέ ποτε
οὔτε ἐδέχθη, οὐδ' ὄλως ἐφαντάσθη δόγμα ἀλλότριον τῆς Ὀρθοδοξίας, ἀλλὰ
καθὼς τὴν ἀρχὴν ἐτυπώθη ἡ εὐσέβεια ἀπὸ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον εἰς τὴν ἀπα-

278-279 τίς δώσει—καταπαύσω] *Ψαλμ.* 54,7 279-280 καὶ πάλιν—Θεοῦ] *Ψαλμ.* 41,3
280 Ἀπέβλεπον—μισθαποδοσίαν] cf. *Εβρ.* 11,26 281-282 ἂ ὀφθαλμὸς—ἀνέβη] *Κορ.*
Α' 2,9 284-285 ἔξελθε—πατρός σου] *Γέν.* 12,1 287 γῆ—ἀπελεύση] *Γέν.* 3,19 288
τὴν γῆν—γάλα] *Ἐξοδ.* 33,3 289-291 οἶδαμεν—οὐρανοῖς] *Κορωθ. Β'* 5,1; cf. *Γρηγ.*
Ναζ. Ἐπιτάφ. εἰς *Καισ.* 21,5,2-5 296-297 δήσαντος—ὑψηλότερον] cf. *Γρηγ. Ναζ.*
Εἰς τὸ ἅγ. Πάσχα 7, p. 632,27-29 (vol. 36 *PG*)

282 εἶδε L: οἶδε A 290 οἰκοδομὴν A 292 ἐξήγα L: ὅτι ἐξήγα A: delevi 295 τιμιωτά-
τω L 301 καὶ L: ἡ A 302 ταύτην L

λόγητα τῆς εὐγενικῆς ἐκείνης ψυχῆς, ἔτσι καὶ διέμεινε ἕως τέλους. **47** Ποῖος 305
 πρὸς Θεὸν τελεώτερος πόθος ἢ ὁ τῷ θεῷ νόμῳ πανταχοῦ ὀδηγούμενος καὶ με-
 τὴν καθαρότητα τῆς ζωῆς σφραγιζόμενος, ὡσὰν ἦτον τῆς μακαρίας ἐκείνης
 ψυχῆς, ἢ ὁποῖα ἐτρέφετον ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ πατρὸς τῆς κατὰ τὴν περιστερὰν
 τοῦ Σολομῶντος ἄκακος καὶ ἀκέραιος, χωρὶς μῶμον ἢ σπίλον. Καὶ ἀγκαλὰ
 ὑπετάχθη εἰς δευτέραν κεφαλὴν, τὸν ἄνδρα, ἀλλὰ πρώτην κεφαλὴν ἐγνώριζε 310
 καὶ ἐπόθει τὸν Θεὸν καὶ δὲν ἔπαυσεν, ἕως ὅπου εὔρεν αὐτὸν καὶ ἀνεπαύθη ὑπὸ
 τὴν σκιὰν αὐτοῦ.

48 Ἄλλοι ἄς θαναμάζουσι τῆς εὐγενοῦς Πουλχερίας τὰ φυσικὰ προτερή-
 ματα, εὐεξίαν καὶ εὐδαρμοσίαν σώματος, ἄλλοι τὰ ἠθικὰ καὶ μάλιστα σωφρο-
 σύνην, ἢ ὁποῖα εἶναι καὶ λέγεται ἴδιος κόσμος γυναικῶν. Διπλῆν σωφροσύνην 315
 οἶδεν ὁ λόγος, εἶναι σωφροσύνη ἐν παρθενίᾳ καὶ εἶναι σωφροσύνη ἐν συζυγίᾳ.
 Ἡ ἐν παρθενίᾳ σωφροσύνη εἶναι ὑψηλὴ, ἀλλὰ σφαλερὰ καὶ ἐπικίνδυνος, ἢ ἐν
 συζυγίᾳ σωφροσύνη εἶναι ταπεινότερα, ἀλλὰ ἀσφαλῆς καὶ βεβαία. Ἡ μακα-
 ρία νεανίς ἐστόλισε τὴν ψυχὴν τῆς καὶ μετὰ τὰ δύο εἶδη τῆς σωφροσύνης, ἢ νὰ
 εἰπῶ καλύτερα, ἐπῆρε καὶ ἀπὸ τὰ δύο ὅσον ἐπαινετώτερον, ἀπὸ τὴν μίαν τὸ 320
 ὕψος καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλην τὴν ἀσφάλειαν καὶ ἔγινε σώφρων, ὑψηλὴ ἀντάμα καὶ
 ἀμετάπτωτος. **49** Ἄλλοι ἄς ἐπαινοῦσι τὴν φρόνησιν τῆς νεάνιδος Πουλχερίας
 καὶ σύνεσιν, ἄλλοι ἄς διηγῶνται τὴν εὐγένειαν τῶν προγόνων καὶ τὰ λαμπρὰ
 κατορθώματα καὶ ὅσοι θέλουσι ρητορικῶς νὰ ἐγκωμιάζουσι ἢ νὰ πανηγυρί-
 ζουσι θεατρικῶς. Ἐγὼ θεολογικῶς μιλώντας μίαν εὐγένειαν ψυχῆς εὐρίσκω, 325
 μίαν φρόνησιν τελεωτάτην, τὴν χριστιανικὴν εὐσέβειαν, τὸν καθαρὸν πρὸς
 Θεὸν πόθον, τὸν ἀκέραιον βίον καὶ κακίας ἀμέτοχον, εἰς τὰ ὁποῖα χაίρει Θεὸς
 καὶ διὰ τὴν ὁποῖαν τηρεῖται τὸ ἀρχέτυπον τῆς εἰκόνας ἢ πρὸς Θεὸν ὁμοίωσις,
 ἢ πηγὴ πάσης ἀνθρωπίνης εὐγενείας καὶ ὑπεροχῆς, καὶ τελείωσις. **50** Τὰ δ-

308 περιστερὰν τοῦ Σολομῶντος] Ἄσμα ἀσμ. 2,10 310-311 δευτέραν—τὸν Θεὸν] Γρηγ. Ναζ. Ἐπιτάφ. εἰς Γοργον. 8, π. 797,19-21 314 σωφροσύνην] cf. Ἄριστ. Ἡθ. Νικομ. 1231a35-39 315-318 διπλῆν σωφροσύνην] cf. Μ. Βασίλ. Ἀσκητ. 628 C (vol. 31 PG); Γρηγ. Ναζ. Ἐπιτάφ. εἰς Γοργον. 8, π. 797,1-18 (vol. 35 PG) 325-329 cf. Γρηγ. Ναζ. Ἐπιτάφ. εἰς Γοργον. 6, π. 796,23-25: εὐγένεια δὲ ἢ τῆς εἰκόνας τήρησις, καὶ ἢ πρὸς τὸ ἀρχέτυπον ἕξομοίωσις, ἣν ἐργάζεται λόγος καὶ ἀρετὴ, καὶ καθαρὸς πόθος; Γρηγ. Ναζ. Ἐπιτάφ. εἰς τὸν πατέρα 8, π. 993,34-35 (vol. 35 PG): Μίαν δὲ ἀληθινὴν εὐγένειαν γινώσκουσα, τὴν εὐσέβειαν

306 πόθος om. L 309 ἢ L: καὶ A 311 ἔπαυεν L || ὅπου A: οὐ L 314 εἰς ante τὰ add. L || τὰ ἠθικὰ scripsi: τὰς ἠθικὰς AL 318 μακαρία L: μακαρισθεῖσα A 319 ἢ νὰ L: ἴνα A 326 εὐγένειαν καὶ ante εὐσέβειαν add. L 329 ἀνθρωπικῆς A || ὑπεροχῆ A

- 330 ποῖα εὐρίσκοντας εἰς τὴν μακαρισθεῖσαν σήμερον δὲν ἀμφιβάλλω νὰ ὀνομάσω
καὶ νὰ βεβαιώσω τὴν ἐκείνης ψυχὴν εὐγενεστέραν τῶν ἀφ' ἡλίου ἀνατολῶν,
τελεωτέραν εἰς φρόνησιν τῶν ἀφ' οὗ γεγόνασι φρονίμων γυναικῶν. Τοῦτος
εἶναι κανὼν ἀσφαλέστατος καὶ στάθμη βεβαιωτάτη εἰς κρίσιν εὐγενείας καὶ
φρονήσεως.
- 335 **51** Ἄν θέλῃς ἀνθρωπικώτερον νὰ κρίνῃς τὴν φρόνησιν καὶ τελειότητα
τῆς εὐγενοῦς Πουλχερίας, ἔχεις παρὸν τὸ πλῆθος καὶ μέγεθος τῶν πατρικῶν
ἀρετῶν ἐκείνης, εἰς τὲς ὁποῖες ὡσὰν εἰς πρωτότυπον ἐμφανεστάτον ἠμπορεῖς
νὰ θεώρησις τῆς εἰκόνης τὴν τελειότητα. Ἐπειδὴ «οὐ δύναται δένδρον ἀγα-
θὸν καρπὸς πονηρὸς ποιεῖν», ἀπ' αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ διδασκόμεθα, ἀλλὰ
340 καθὼς ἀπὸ τοῦ καρποῦ γνωρίζεται τὸ δένδρον, ὡσὰν ἀπὸ τῆς ἐνεργείας τὸ
αἴτιον, ἔτσι πολὺ τελεώτερον ἀπὸ τοῦ δένδρου γνωρίζεται ὁ καρπός, ὡσὰν
ἀπὸ τοῦ αἰτίου τὸ αἰτιατὸν καὶ ἡ ἐνεργεια. **52** Τίς τὸ λοιπὸν δὲν ἐθαύμασε
τὴν μεγαλόνοιον τοῦ λογιωτάτου καὶ πανευγενοῦς μεγάλου ἐκκλησιάρχου;
Τίς δὲν ἐξεπλάγη τὴν μεγαλοψυχίαν τοῦ αὐτοῦ, τὰ δύο μεγάλα τῆς εὐγενείας
345 στοιχεῖα, διὰ τῶν ὁποίων κατορθοῦται ὅσα μεγαλοπρεπῆ καὶ πράγματα καὶ
βουλεύματα; Ὁ αὐτὸς ἀντάμα εἶναι καὶ ὑψηλότατος καὶ πραότατος, ἀσύγκρι-
τος εἰς τὴν μεγαλοφυΐαν καὶ εὐπρόσιτος εἰς συνουσίαν, γαληνὸς τὸ εἶδος ἀλλὰ
θερμὸς τὸ πνεῦμα, μετριώτατος εἰς τὸ φρόνημα ἀλλὰ λαμπρότατος εἰς τὰ
κατορθώματα, χρησιμώτατος εἰς τὲς δυστυχίες καὶ μάλιστα τῶν πλουσίων
350 ἀλλὰ σωφρονέστατος εἰς τὲς εὐτυχίες καὶ μάλιστα τὲς ἴδιες, συνετώτατος εἰς
συμβούλια καὶ δραστηκώτατος εἰς τὰ ἔργα.

53 Καὶ δὲν εἶναι αὐξήσεις καὶ χρώματα ῥητορικὰ τὰ λεγόμενα, ὡσὰν τῶν

331-334 ψυχὴν—φρονήσεως] cf. Γρηγ. Ναζ. Ἐπιτάφ. εἰς Γοργον. 7, p. 796,32-35 338-
339 *Ματθ.* 7,18 344 μεγαλοψυχίαν] cf. Ἀριστ. *Ῥητ.* Α,9 1366b 17 346-347 cf. Γρηγ.
Ναζ. Ἐπιτάφ. εἰς τὸν πατέρα 23, p. 1012,29-32 (vol. 35 *PG*): ἦν ὁ αὐτὸς ὑψηλότατος
μὲν τῷ βίῳ, ταπεινότατος δὲ τῷ φρονήματι· καὶ τὴν μὲν ἀρετὴν ἀπρόσιτος, τὴν συνουσίαν
δὲ καὶ λίαν εὐπρόσιτος 347-348 γαληνός—πνεῦμα] Γρηγ. Ναζ. Ἐπιτάφ. εἰς *Καισ.* 3,1,7-
8 352-353 αὐξήσεις..ἐγκωμιάζουσι] cf. Ἀριστ. *Ῥητ.* Α,9 1368a 10-11 et 22-25: πίπτει
δ' εὐλόγως ἡ αὐξήσις εἰς τοὺς ἐπαίνους· ἐν ὑπεροχῇ γὰρ ἔστιν, ἡ δ' ὑπεροχὴ τῶν καλῶν ||
χρώματα] cf. Ἐρμ. *II. στάσεων* 1,12,28-30 (p. 278,16-18 Walz): τὴν ἐμφαινόμενῃ
διόλου μίαν τοῦ ἥθους ποιότητα, ἣν δὴ καὶ φύσει τινὲς χροῶμα λόγου ὀνομάζουσι

335 κρίνη A 337 ἐκείνης ἀρετῶν A 339 πονηρὸς A: κακοὺς L 341 ἀπὸ om. L 342
καὶ om. L 348-349 εἰς τὰ φρονήματα καὶ ante εἰς τὰ κατορθώματα add. L 351
συμβούλια L: συμβουλὴν A 352 χρώματα καὶ αὐξήσεις ῥητορικὰς L || ὡσὰν A: παρὰ
L 353 ἐκείνων om. L

ῥητόρων ἐκεῖνων ὁποῦ ἐγκωμιάζουσιν ἀνθρώπους παλαιούς καὶ ἀγνωρίστους
 καὶ δύνονται διὰ τὴν ἄγνοιαν τῶν ἀκροατῶν νὰ πλάσουν ὅσα τοὺς φανῆ καὶ
 νὰ ἀυξήσουν ὅσα θέλουν. Ἐγὼ λέγω πρὸς εἰδότας, λέγω πράγματα ὁμολογού- 355
 μενα εἰς ὅλους. Μάλιστα τί ἀνάγκη εἶναι νὰ ἀναζωγραφῶ ἐγὼ τὸν παρόντα
 ἢ μὲ λόγους νὰ φανερώσω τὰς ἀρετὰς τοῦ λογιωτάτου ἐκκλησιάρχου, τὲς
 ὁποῖες ὅλοι καὶ βλέπουσι καὶ ἀκούουσι καὶ καθημερινῶς διηγοῦνται πρὸς
 ἀλλήλους. Ὅλοι τὲς ἐπιθυμοῦσιν, ὅλοι τὲς μιμοῦνται καὶ μεγάλην κρῖνου- 360
 σιν εὐδαιμονίαν τὸ νὰ ἀποκτήσουσι μικρὸν μέρος ὅσοι φρονημώτεροι, ἐπειδὴ
 ποῖος εἰς τοὺς καιροὺς ἐτούτους, εἰς τοὺς ὁποίους δὲν πολιτεύεται ἄλλο παρὰ
 δόλος καὶ κολακεία, φθόνος καὶ ὑποκρισία, ἐφάνη τοσοῦτον ἀμέτοχος δόλου,
 τόσον ἀδούλωτος εἰς κολακείαν, τόσον ὑψηλότερος φθόνου καὶ καταφρονητῆς
 ὑποκρίσεως; 54 Ἡ νὰ εἰπῶ καλύτερα, ποῖος εἰς τοὺς καιροὺς τοὺς ἐδικούς
 μας ἐφάνη τοσοῦτον εὐγενικῆς ψυχῆς καὶ γενναιοτάτου φρονήματος, νὰ μι- 365
 σήσῃ τοσοῦτον τὴν κακίαν, νὰ τιμήσῃ τὴν ἀρετὴν, νὰ ἀνατρέψῃ φθόνον, νὰ
 ἐλέγξῃ δόλιον ἦθος καὶ νὰ στηρίξῃ καὶ νὰ παρησιασθῆ τὴν ἀλήθειαν, ὡσὰν ὁ
 ἐκκλησιάρχης ὁ μέγας ἐν λόγοις καὶ πράγμασι; Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι θαυμα-
 στὸν ἂν εἰς τὴν πόλιν τούτην εἶναι γνώριμος εἰς ὅλους καὶ περιβόητος, εἰς τὴν 370
 ὁποίαν πολλοὶ καὶ λαμπρότατοι καὶ γένει καὶ πλούτῳ κομῶντες λανθάνουσι,
 δὲν γνωρίζονται διὰ τὸ μέγεθος τῆς πόλεως· δὲν εἶναι θαυμαστὸν ἂν δὲν εἶναι
 κανένας εἰς τοὺς κρατοῦντας τιμιώτερος, εἰς τὰ βασιλεία παρρησιαστικώτε-
 ρος. 55 Διὰ τοῦτο πρεπόντως καὶ εἶναι καὶ λέγεται προστασία, στήριγμα καὶ
 ὀχύρωμα τοῦ πανευγενοῦς, ἀλλὰ δυστυχοῦς τῶν Ἑλλήνων γένους· καὶ εἴη γε, 375
 ναὶ ἀγαθότης, πρόνοια ἐπὶ μείξουσι καὶ λαμπροτέραις ταῖς ὑποθέσεσιν. Ἐπειδὴ

355 λέγω πρὸς εἰδότας] cf. Αἰσχύλ. *Ικέτ.* 723, Ἀγαμεμν. 1375-6 [356 ἀναζωγραφῶ] cf. Γρηγ. Ναζ. *Ἐπιτάφ. εἰς Καισ.* 3,2,1: Τί ἂν ὑμῖν ἀναζωγραφοίην τὸ γινωσκόμενον; 365-366 νὰ μισήσῃ—ἀρετῆν] cf. Γρηγ. Ναζ. *Ἐπιτάφ. εἰς τὸν πατέρα* 22, p. 1012,4-5 (vol. 35 PG): τίς ... κακίαν ἐμίσησεν, ἢ ἀρετὴν ἐτίμησεν; 368-371 Διὰ τοῦτο—τῆς πόλεως] cf. Γρηγ. Ναζ. *Ἐπιτάφ. εἰς Καισ.* 6,4,2-4: τίς δὲ τῆ πόλει πάση, καίτοι γε διὰ τὸ μέγεθος πάντων ἐγκρυπτομένων, ἢ ἐπὶ σωφροσύνη γνωριμώτερος 370 λαμπρότατοι ... πλούτῳ κομῶντες] cf. Κύριλ. Ἀλεξ. *Εἰς τὸν προφ. Ἡσαΐαν* A,2 p. 104 C (vol. 70 PG): λαμπροὶ τε ἦσαν καὶ διαφανεῖς καὶ πλούτῳ κομῶντες 372 εἰς τοὺς κρατοῦντας τιμιώτερος] cf. Γρηγ. Ναζ. *Ἐπιτάφ. εἰς Καισ.* 6,4,1-2: τίς μὲν ἄρχουσιν ἐκείνου τιμιώτερος;

355-356 ὁμολογημένα A 360 μικρὸν om. L 361 ποῖος scripsi: ποία AL || τούτους L 367 παρρησιασῆ L 369 γνώριμος A: φρώνιμος (sic) L 371 ἂν δὲν L: ἀδὲν A 373 προστασία om. L 374 εὐγενοῦς

καθένας ἤμπορεῖ νὰ λογιᾶσῃ, ὁ τοσοῦτος εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ δυστυχημένου τούτου καιροῦ, πόσος ἤθελεν εἶσται, ἂν ἤθελεν εὔρει ὕλην μεγαλύτερην νὰ χωρῇ τὸ μέγεθος τῆς φυσικῆς ἀρετῆς του.

380 **56** Ὀλίγα τοῦτα ἀπὸ τὲς πολλὰς ἀρετὲς καὶ τὰ μεγάλα προτερήματα τῆς εὐγενικῆς διαθέσεως τοῦ μεγάλου ἐκκλησιάρχου, ἀρκετὰ ὅμως τὰ ὀλίγα τοῦτα νὰ φανερώσουσι τὴν φυσικὴν εὐγένειαν τῆς μακαρισθείσης Πουλχερίας καὶ ὅτι ἀπὸ τοὺς ἰδίους γεννήτορας ὡσὰν κάθε ἄλλο κειμήλιον ἐκληρονόμησε τὴν τελειότητα τῶν ἀρετῶν, μὲ τὲς ὁποῖες στολισμένη ἢ εὐγενικὴ ἐκεῖνης ψυχῇ μετέβη σήμερον εἰς τὰς αἰωνίους σκηνάς, ἢ νὰ εἰπῶ καλύτερα, μετεβί-
385 βασεν αὐτὴν ἐκεῖνος ὁποῦ τὴν ἐκάλεσε τὸ πρῶτον διὰ τῆς χάριτός του εἰς τὸ λουτρὸν τῆς παλιγγενεσίας καὶ ἐσυγκατόρθωσε τὸ δεῦτερον μὲ τοῦ λόγου της τὰς ἀρετὰς καὶ συγκατορθώσας τὴν ἐδικαίωσε καὶ δικαίωσας τὴν ἐδόξασε. Μετεβίβασεν αὐτὴν εἰς τὴν ἡτοιμασμένην αὐτῇ βασιλείαν, εἰς τοὺς χοροὺς τῶν δόξων καὶ δικαίων γυναικῶν, εἰς τὰς ἀγγελικὰς ταξιορχίας, εἰς τὸ φῶς
390 τὸ ἀνέσπερον τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν ἀκήρατον ζωὴν καὶ αἰδιον, εἰς τὴν τελειωτάτην μακαριότητα. **57** Ὡ μακαρία ἐπ' ἀληθείας μετὰβασις, ὧ τελευτῇ ἀγία, ὧ εὐτυχῆς θάνατος! Θαυρώντας λέγω ὅτι καὶ τὴν ἐσυντροφίασε μὲ πλῆθος ἀγγέλων προπορευομένων καὶ συμπορευομένων καὶ διακονούντων τῇ μεταβάσει. Καὶ τοῦτό με πείθει λέγων Παῦλος ὁ μέγας ὅτι «πάντες εἰσὶ λει-
395 τουργικὰ πνεύματα πρὸς διακονίαν ἀποστελλόμενα διὰ τοὺς μέλλοντας κληρονομεῖν σωτηρίαν». **58** Διὰ τοῦτο ὁ σωματικὸς θάνατος κατ' ἀλήθειαν ἀνδρὶ ἀνάπανσις· διὰ τοῦτο θάνατος ὁ σωματικὸς ὄχι λύτης ἄξιος ἀλλὰ χαρᾶς, ὄχι θρήνων πρόξενος ἀλλ' εὐφροσύνης καὶ θυμηδίας εἰς τοὺς δικαίους, εἰς ἐκεῖ-
400 πιστεύουσιν ὅτι ὁ Χριστὸς ἀπέθανε καὶ ἀνέστη, εἰς ἐκεῖνους ὁποῦ πιστεύουσιν ὅτι ὁ Θεὸς ἀνεγέννησεν «ἡμᾶς εἰς ἐλπίδα ζῶσαν δι' ἀναστάσεως Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐκ νεκρῶν, ἀνεγέννησεν ἡμᾶς εἰς κληρονομίαν ἄφθαρτον καὶ ἀμίαντον καὶ ἀμάραντον, τετηρημένην ἐν οὐρανοῖς».

382-383 ἀπὸ τοῦς—ἀρετῶν] cf. Ἀριστ. Πητ. Α,9 1367b31-32: εἰκὸς γὰρ ἐξ ἀγαθῶν ἀγαθοῦς καὶ τὸν οὕτω τραφέντα τοιοῦτον εἶναι 384 εἰς τὰς αἰωνίους σκηνάς] Λουκ. 16,9 386 λουτρὸν τῆς παλιγγενεσίας] Τίτ. 3,5 386-387 cf. Ρωμ. 8,30: οὗς δὲ προώρισε, τούτους καὶ ἐκάλεσε, καὶ οὗς ἐκάλεσε, τούτους καὶ ἐδικαίωσεν, οὗς δὲ ἐδικαίωσε, τούτους καὶ ἐδόξασε 388 τὴν ἡτοιμασμένην—βασιλείαν] Ματθ. 25,34: κληρονομήσατε τὴν ἡτοιμασμένην ὑμῖν βασιλείαν ἀπὸ καταβολῆς κόσμου 394-396 πάντες—σωτηρίαν] Ἐβρ. 1,14 400-402 ἀνεγέννησεν—οὐρανοῖς] Πέτρ. Α' 1,3-4

391 τελειωτάτην L 392 ἐσυντροφίασε A 396 σωτηρίαν om. L || κατὰ L 398 πρόξενος A: ἄξιος L 400-401 ἐλπίδα—ἡμᾶς εἰς om. L

59 Τοῦτον τὸν θάνατον τὸν σωματικὸν ὅσοι ἀποθαίνοσιν, ὅλοι ἀνασταί-
 νονται ἀναγκαίως· πάντες «ἡμεῖς ἅμα σὺν αὐτοῖς, νεκροὶ δηλονότι καὶ ζῶ-
 ντες, ἀρπαγησόμεθα ἐν νεφέλαις εἰς ἀπάντησιν Κυρίου εἰς ἀέρα». Διὰ δὲν 405
 εἶναι ὁ θάνατος ὁ σωματικὸς φθορά, ἀλλὰ καθὼς τὰ φυτὰ μένουσιν ἀνερέργη-
 τα τὸν καιρὸν τοῦ χειμῶνος, χωρὶς ἄνθη καὶ φύλλα, ἕως ὅπου ἀνατέλλοντα
 τὸ ἔαρ νὰ ἀνακαλέσῃ τὴν ἰκμάδα ἀπὸ τῆς ῥίζης τοὺς καὶ νὰ τὰ παρακινήσῃ
 πάλιν εἰς φύλλα καὶ ἄνθη, τὸν ὅμοιον τρόπον ὡσὰν εἰς μακρὸν χειμῶνα μέ- 410
 νουσι χωρὶς τὰς σωματικὰς ἐνεργείας οἱ ἀποθανόντες σωματικῶς, ἕως ὅπου
 νὰ ἐπανέλθῃ ὁ ἥλιος τῆς δικαιοσύνης, νὰ ἀνατείλῃ τὸ ἔαρ τῆς ὀγδοάδος καὶ νὰ
 ἀνακαλέσῃ τῶν ξηρῶν ὄστέων τὴν ἰκμάδα νὰ ἐπιφύσουςι πάλιν σάρκας καὶ
 νεῦρα καὶ φύλλα καὶ ἄνθη ἐνεργημάτων. 60 Ἀλλὰ ἐκεῖνοι ὅπου ἀποθαίνοσιν 415
 τὸν ψυχικὸν θάνατον τῆς χάριτος ὅχι ὅλοι ἀνασταίνονται καὶ πολὺ χειρότερα
 ἐκεῖνοι ὅπου ἀποθαίνοσιν τὸν ἐν δόξῃ θάνατον, εἰς τοὺς ὁποίους δὲν εἶναι
 καμία ἐπιστροφὴ, ἀλλ' «οἱ τάφοι αὐτῶν οἰκίαι αὐτῶν εἰς τὸν αἰῶνα». Τοὺς 420
 ὁποίους παρομοιάζει ὁ Σωτὴρ εἰς τὸν Ἰωάννην ὡσὰν ἐκεῖνα τὰ κλήματα ὅπου
 χωρίζονται τῆς ἀμπέλου καὶ ῥίπτονται ἔξω ξηραίνόμενα καὶ συνάγοντές τα
 τὰ καίουσιν. «Ἐγὼ εἰμὶ ἡ ἀμπελος, ὑμεῖς τὰ κλήματα· ὁ μένων ἐν ἐμοὶ κἀγὼ
 ἐν αὐτῷ, οὗτος φέρει καρπὸν πολύν. Ἐὰν δὲ μὴ τις μείνῃ ἐν ἐμοί, ἐβλήθη ἔξω 425
 ὡς τὸ κλῆμα καὶ ἐξηράνθη, καὶ συνάγουσιν αὐτὰ καὶ εἰς τὸ πῦρ βάλλουσι καὶ
 καίεται».

61 Τοῦτους κλαῦσε, Χριστιανέ, ἂν θέλῃς νὰ κλαύσῃς τοὺς ἀποθανόντας
 τὸν ψυχικὸν θάνατον, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι χωρισμὸς τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ κορμί,
 ἀλλὰ εἶναι ἀλλοτριώσις τῆς αὐτῆς ἀπὸ τὸν Θεόν· δὲν εἶναι μετάστασις ἀπὸ 425
 τὴν ἐπίγειον εἰς τὴν οὐράνιον ζωὴν, ἀλλὰ εἶναι μετάβασις ἀπὸ τὸ φῶς εἰς τὸ
 σκότος, ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν εἰς τὸ ψεῦδος, ἀπὸ τὴν ἐλευθερίαν εἰς τὴν τιμωρίαν,
 ἀπὸ τὴν υἰοθεσίαν τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν τυραννίαν τοῦ διαβόλου. 62 Διὰ τοῦτον
 θρήνησον, ἄνθρωπε, τὸν ἐν ἁμαρτίαις θάνατον, διὰ τοῦ ὁποῖου ἀπογυμνοῦται
 ἡ ψυχὴ τὸν ἴδιον στολισμὸν τῆς καὶ κατατραυματίζεται ταῖς ἁμαρτίαις. Ἐν- 430

404-405 ἡμεῖς—ἀέρα] Θεσσ. Α' 4,17 416 οἱ τάφοι—αἰῶνα] Ψαλμ. 48,12 419-422
 ἐγὼ—καίεται] Ἰωάν. 15,5-6 428 υἰοθεσίαν] Ρωμ. 14-15 429 τὸν ἐν ἁμαρτίαις θά-
 νατον] cf. Γρηγ. Ναζ. Ἐπιτάφ. εἰς Καισ. 22,2,7-3-6: ὡς ἄνθρωποι ἀποθνήσκουσιν τὸν
 τῆς ἁμαρτίας θάνατον, θεοὶ γεγονότες; Τοῦτον ἐγὼ φοβοῦμαι τὸν φόβον

403 ἀνασταίνονται L 412 ἐπιφύσουςι L: ἐπιφύλλουσι A 414 ἀνασταίνονται L 415
 ἀποθάνουσι A 420 μένη L 428 τυραννίδα A || τοῦτο L

θυμήσου τὸν καταβαίνοντα ἀπὸ Ἱερουσαλήμ εἰς Ἱεριχὴν. Διὰ τοῦτο στέναξον, ἄνθρωπε, διὰ τοῦ ὁποίου στερεύεται ἡ ψυχὴ τὸ ἀρχέτυπον τῆς εἰκόνας καὶ θάπτεται εἰς τὸν βόρβορον τῶν παθῶν, βυθίζεται εἰς τὸ σκότος τῆς ἀγνωσίας καὶ τελευταῖον καταχώνεται εἰς τὸ ἄσβεστον πῦρ τῆς γεέννης ἀποθανοῦσα
 435 παντοτινὰ τὸν πικρὸν καὶ ἀτελεύτητον θάνατον. **63** Τοῦτα τὰ δάκρυα εἶναι ἐπωφελῆ, τοῦτα τὰ δάκρυα εἶναι σωτηριώδη, τοῦτα τὰ δάκρυα ἐχρειαζέτο ὁ Δαβὶδ καθ' ἐκάστην νύκτα λούοντας τὴν κλίνην του καὶ τὴν στρωμνὴν του μὲ τοῦτα —«λούσω καθ' ἐκάστην νύκτα τὴν κλίνην μου, ἐν δάκρυσί μου τὴν στρωμνὴν μου βρέξω». Τοῦτα τὰ δάκρυα χρειάσου ἐδῶ πρόσκαιρα, Χριστιανέ, νὰ μὴν τὰ χρειασθῆς ἐκεῖ αἰδίως, ὅπου ὁ κλαυθμὸς καὶ ὁ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων. Τοῦτα τὰ δάκρυα κλαῦσε ἐδῶ πρόσκαιρα, ἂν θέλῃς νὰ γελάῃς μετὰ θάνατον αἰδία, ἐπειδὴ «μακάριοι οἱ κλαίοντες νῦν ὅτι γελάσονται». Τοῦτα τὰ δάκρυα πένθησον ἐδῶ πρόσκαιρα, ἂν θέλῃς νὰ παρακληθῆς ἐκεῖ αἰώνια, ὅπου ἑορταζόντων ὁ ἦχος ὁ ἀκατάπαντος, ἡ τρυφὴ ἡ αἰδίας, ἧς γένοιτο πάντας
 440 ἡμᾶς ἐπιτυχεῖν.
 445

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ι. ΤΣΙΟΤΡΑΣ

431 τὸν καταβαίνοντα—[Ἱεριχὴν] Λουκ. 10,30 434 πῦρ τῆς γεέννης] *Ματθ.* 18,9; *Μάρκ.* 9,43 438-439 λούσω—βρέξω] *Ψαλμ.* 6,7 440-441 κλαυθμὸς—ὀδόντων] *Ματθ.* 13,42 442 μακάριοι—γελάσονται] *Λουκ.* 6,21 444 ἑορταζόντων ἦχος] *Ψαλμ.* 41,5

434 τὸ πῦρ τὸ ἄσβεστον Α 435 τὰ δάκρυα εἶναι om. Α 440 νὰ μὴν L: ἂν δὲν θέλῃς νὰ Α 441 γελάσης Α 445 ἐπιτυχεῖν om. L

S u m m a r y

THEOPHILOS KORYDALLEUS' FUNERAL ORATION AND ITS ARISTOTELIAN THEMATIC ON THE SOUL

Among the various writings of Theophilos Korydalleus, focusing on the Aristotelian interpretation and teaching practice at the major Academies of the Hellenic world under Ottoman rule, we find a unique work, a Funeral Oration. It was performed by Korydalleus himself in Constantinople in the decade of 1630-40 in honor of Poulcheria, a young woman who passed away in her youth. The departed came from an aristocratic family of the Phanariotic society, since her father, Michael Vlastos, was a high-ranking officer of the Ecumenical Patriarchate. This discourse is preserved by five manuscripts and it is written in an elaborate *demotic* Greek language, enriched with a lot of ancient Greek wording and stylistic elements. The main goal of this paper is to study the manuscript tradition, the content and the sources (mainly Aristotelian and secondly patristic or biblical) and to produce a critical edition of the text. In this Oration, Korydalleus managed to simplify in a vivid and fluent language major Aristotelian doctrines concerning death, such as the separation of the soul from the body, the immortality of the soul, the meaning of fear, and the perception of time etc.

VASILEIOS I. TSIOTRAS